

A MAGYAR IRODALMI NYELV

Azzal kezdem, hogy ellentmondok Szent Ágostonnak. GOMBOCZ ZOLTÁN Jelentéstanában (34—5) idézi bizonyos fogalmak meghatározhatatlanságára: »Mi tehát az idő?« kérdi Szent Ágoston. Majd így folytatja: »Ha senki nem kérdezi tőlem, tudom, ha a kérdezőnek meg akarnám magyarázni, nem tudom.« — Szerintem igenis lehet találni definíciót az időre: Idő az, ami nincsen. Nem volt nekem elegendő mértékben, hogy mai előadásomat kialakíthassam, és nincs idő arra, hogy amit megírtam, egészében előadhassam.

*

A címben megjelölt tárgyhoz mint olyannak van közöm, aki tudományos pályámon irodalomtörténészként indultam, és mindig igyekeztem a nyelvészetnek az irodalomtörténet felé vezető szálait kezemre keríteni, a más tudományok: a történelem, földrajz stb. felé húzódó szálakkal együtt. Az irodalmi nyelv kérdésköre gyakorlati feladatul ezelőtt huszonnyolc éve került a munkarendemre, azzal, hogy a budapesti egyetem tanárképző intézetének a megbízásából előadott leíró nyelvtanhoz bevezetésül általában az irodalmi és köznyelvről, különösen pedig a magyar irodalmi nyelv fejlődéséről és mivoltáról, a nyelvhelyesség és nyelvművelés szempontjairól adtam tájékoztatót.

Ez a tájékoztató későbbi egyetemi előadásaimban bővült. A mai alkalomra több ponton gyarapítottam, de természetesen nem tehettem teljessé a kidolgozást. Maga az anyag és a belőle felvetődő kérdések tömegessége nagyon sok, aprólékos részlettanulmányt követel, s ezt persze nem én fogom mind végrehajtani.

*

I. Az irodalom szélesebb körű nyilvánosságnak és távolabbi jövőnek is szánt írásos tevékenység. Az irodalmi nyelv az ilyen természetű tevékenységben alkalmazott és alkalmazható nyelvi formák összesége, rendszere. Vagy más megfogalmazásban: az irodalmi nyelv egy nyelvközösség nyelvi változatait lényeges elemeikben kiegyenlítő nyelvtípus, amelyen az illető nyelvközösség számára szóló vagy szólni hivatott irodalmi művek létrejönnek vagy létrejövendők.

Az irodalmi nyelv mellett és vele összefüggésben szokták emlegetni a köznyelvet. Amint majd látjuk, valóban az irodalmi nyelv és a köznyelv között állományukra nézve lényeges egyezések, fejlődésükre nézve pedig számos — de nem minden — ponton szerves kapcsolatok vannak. Ezért, amikor az irodalmi nyelvet tárgyaljuk, foglalkoznunk kell a köznyelvvvel, másképen: társalgási nyelvvvel is.

2. Az irodalmi nyelvvé való kiegyenlítődés a nyelvten különféle ágainak megfelelően történhetik: a hangtan és vele kapcsolatosan a hangjelölés, illetőleg a helyesírás, a szókészlet, a szó és mondat alak- vagy jelentéstana és a stilisztikai formák területén.

Az irodalmi nyelvnek mint egységes nyelvtípusnak a kialakulása elsősorban nyilván az érzékelhető: a füllel és szemmel felfogható mozzanatokban indul meg és megy végbe, vagyis a hangtanban és a helyesírásban. A megértés szükséglete ugyancsak korán maga után vonta a szókészletbeli kiegyenlítődés folyamatát, de a műveltség és gondolkodás fejlődése szakadatlanul lökéseket adott a szókincs gyarapításának is.

3. Az irodalmi nyelv fejlődését vagy fejlettségét szemléltető külsőségek közül a helyesírásra, a hangalakok írásbeli feltüntetése módjainak foglalatára teszünk néhány megjegyzést.

Az írás a nyelvnek a hangoztatás mellett egyik fő — a művelődés fejlődésével mindinkább növekvő fontosságú — külső megnyilvánulása. Külső az írás, de nem a szokásos értelemben vett külsőség, amint külső, de nem külsőség a bőr sem, amely a testet nemcsak borítja, hanem szerves tényezője a test életfolyamatainak. Hasonlóképpen tényezője az írás a nyelv életének, fejlődésének. — Az írásnak az a formája vagy fokozata, amit helyesírásként jelölünk meg, — úgy, mint a nyelv is — rendszer, jelek rendszere; sőt — a nyelvhez hasonlóan — csak az idő egységében viszonylag általános, az idő egymásutánjában viszonylag állandó rendszer volta következtében felelhet meg rendeltetésének. — A helyesírás annál fogva, hogy a nyelv hangzásbeli oldalát természetesen csupán elnagyoltan tükrözteti, a maga viszonylagos egyszerűsége, kevés eleműsége és éppen ezért könnyebb felfoghatósága miatt különösen alkalmas volt arra, hogy a kiegyenlítődés, összeolvadás irányzata benne kapjon erőre, és az egységesülés elsősorban benne és általa jöjjön létre. Általa, — mondtuk —, mivel a helyesírás egységesülése egyik legfőbb előmozdítója a nyelvi egységesülésnek, illetőleg a helyesírás egysége feltétele, egyszersmind megpecsételője a nyelvi egységnek, amely az irodalmi nyelv vagy köznyelv típusaiban megelevenedik, hogy mint nemzeti nyelv egy társadalmi közösségben egyetemes érvényűvé váljék. — Ennyiben a helyesírás fejlődése szerves ága a nyelv és az irodalom fejlődésének, kialakultsága pedig nagyon is nem elhanyagolható tényezője a nyelv és az irodalom állapotának, s fontos biztosítóka a nyelv és az irodalom kívánatos hatásosságának, teljesítő képességének.

Rendkívül nagy segítséget nyújtanak a magyar irodalmi nyelv fejlődéstörténeti kérdéseinek a tisztázásához azok a vizsgálatok, amelyek eredményeit legújabbán ismerhettük meg KNIEZSA ISTVÁN két munkájában. Az egyik a »Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig« című akadémiai kiadvány, a másik a »A magyar helyesírás története« című füzet az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek sorozatában.

4. Az irodalmi nyelv csoportnyelvből vagy csoportnyelvekből indult ki, hogy meghódítsa az egész nyelvközösséget. Csoportnyelvből vagy csoportnyelvekből növekedett a műveltség integráló befolyására rétegnyelvvé.

Az irodalmi nyelv keletkezésében, fejlődésében a műveltséggel való szerfölött erős kapcsolatai következtében természetesen vannak vagy lehetnek osztályjellegű mozzanatok. Például Bessenyei vagy Baróti Szabó nem osztályhelyzetüknél fogva lettek íróvá, olyanná, amilyenné lettek, noha osztályhelyze-

tük teremtett nekik lehetőségeket és adott ösztönzéseket arra, hogy azokká legyenek. Kifejlettségében az irodalmi nyelv osztályfölöttivé válik, különösen amikor a nemzet a maga elérendő műveltségi egységesülése révén a maga egészében felfejlődik hozzá.

Nemzet és irodalmi nyelv igen szoros összefüggésben szoktak lenni egymással. A nemzet alakulásával rendszerint együttjár az irodalmi nyelv létrejötte is, de viszont az irodalmi nyelv egyike a legfontosabb, leghatékonyabb nemzetformáló tényezőknek.

Az irodalmi nyelvvel úgy vagyunk, mint általában sok mindennel: hogy milyen vagy mi, abból tetszik ki sok ízében-elemében, hogy miképen lett. Így azt is, hogy az irodalmi vagy köznyelv csoport-, réteg-, esetleg osztálynyelv-e, története dialektikájának a felismerése alapján kell szemügyre vennünk és lehet eldöntenünk. Matéria és matéria vizsgálata, nem pedig eleve megkonstruált úgynevezett elvek kinyilatkoztatása a mód, ahogy ezt a kérdést, más kérdéseket is meg lehet világítani vagy meg lehet fejteni.

5. Miből lett a köznyelv? Természetes felelet: nyelvjárásokból. — Egyes magyar nyelvtudósok, köztük GOMBOCZ ZOLTÁN is, hajlanak arra, hogy némely ómagyar és ehhez csatlakozóan némely még későbbi, sőt mai nyelvi változatokat egy közös ősmagyar alapformára vezessenek vissza. Ezt a felfogást úgy is meg lehetne fogalmazni, hogy volt egy ősmagyar köznyelv, s ebből differenciálódás útján jöttek létre a későbbi nyelvjárások. Az ősmagyar nyelvi egység feltevését elvileg is valószínűtlennek kell tartanunk. De egyebek között azért sem lehetett teljesen egységes a magyarság nyelvileg, mivel — mint tudjuk — a honfoglalás idejében és kétségtelenül azt megelőzőleg is törzsekben élt, és ezeket a törzseket meglehetősen laza kötelékek tartották össze. Sőt a neveikből következően a törzsek közül több, esetleg a többség nem is volt eredetileg magyar nyelvű, s már ez a körülmény is bizonyos nyelvjárási eltérések lehetőségeinek az alapját vetette meg. A törzsek közti érintkezésre, ami tudvalevőleg a nyelvi kiegyenlítődés főtenyezője, még leginkább a háborúk, a hadbeli együttlétek szolgáltathtak alkalmat. És azt mindenesetre figyelembe kell vennünk, hogy különösen a honfoglalás után következő kalandozások rendszerénél fogva az ilyen együttlétek elég sűrűn előfordulhattak, noha — azt is tudjuk — a kalandozások nem mindig voltak az egész nép, csak egy-két egy tájon megszállt törzs vállalkozásai. Jelentékenyebb nyelvi elkülönültséget, eltérést főképen a nyolcadik, a kabar törzsre nézve tehetünk fel, amely Konstantinos Porphyrogennetos szerint kevéssel a honfoglalás előtt csatlakozott, és még Konstantinos rá vonatkozó adatának idejében, vagyis 950—951. körül is kétnyelvű volt.

Azonban nem kell csupán elmélkednünk arra nézve, hogy a honfoglalás ideje táján volt-e nyelvjárási eltérés a magyar nyelvben. A legrégebb magyar nyelvjárási adatot a Konstantinos-féle szórványokból fejthetjük ki. A »De administrando imperio« 38. fejezetében találjuk a Fekete-tenger északi partvidékén élő magyarság első vajdájának a nevét: *Λεβεδίασ* nom., *Λεβεδία* dat. Arról is értesülünk, hogy a nép akkori lekóhelyének a neve *Λεβεδία* acc. Ennek a vajdának az utóda lett Árpád mint fejedelem, miután a magyarok a kangar-besenyők támadása miatt részben nyugat felé Etelközbe költöztek. Konstantinos a honfoglalás előtt a még Etelközből 895-ben a bolgár-bizánci háborúban résztvevő magyarok fejeként említi Árpád fiát: *τὸν Λιούβριχα*. Az a név, amelyet krónikáink szerint I. Endre és I. Béla testvére, Szár László harmadik fia visel: *Leuenta*, *Leuenthe*, *Leunte*, *Levente*. — Az Árpád előtti fővezér és országa nevé-

nek magyar alakjául a görögösítések eltávolításával *Lēvedi*-t következtethetünk ki. Ebben, valamint az 1138/1329-i dömösi összeírás egyik szolgájának *Lewedi* nevében a *lēve* 'lesz — levő' igenévszó szerepel, *-di* képzővel megtoldva. Amit Árpád fiának a neveként említ a bizánci kútfő, annak a görögösítések kiküszöbölésével magyar eredetijéül ezt vehetjük fel: *Liüntik*, s úgy magyarázhatjuk, hogy benne egy *liü* 'lesz — levő' igenévszóhoz *-n + -t + -k* képzőbokor járul. A két személynévben, amelyek nem nagy korkülönbséggel tűnnek fel, a honfoglalás ideje körüli magyarság két nyelvjárásának sajátosságai őrződtek meg: egyrészt az egyik *i*-ző, a másik *ē*-ző, másrészt az egyik *j*-ző, illetőleg hiatusozó, a másik *v*-ző. A XI. század közepe táján élő Árpád herceg *Lēventa* vagy *Lēvente* neve a *Lēvedi*-féle nyelvjárási formát mutatja.

6. A X—XI—XII—XIII. századot a magyar nyelvet illetőleg főképen a vocalismus terén a zűrzavar, a megállapodatlanság korszakának láthatjuk. Mintha ezalatt az egész magyar nyelvközösségben valami gyökeres, anarchikus nyelvkeveredés ment volna végbe. Hogy ilyesmi valóban megtörténhetett, azt sokban megmagyarázhatjuk Géza és Szent István reformjaival, amelyek — úgy látszik — a törzskötelékek és ezekkel együtt a nyelvjárási keretek teljes megbontásával jártak. A szanaszét feltűnedező törzsnévi eredetű helynevekből is igen nagy nyelvjárási tarkaságra és bizonytalanságra következtethetünk. — A nyelvjárási viszonyok alakulását befolyásolta, bennük erős folyékonyságot idézett elő, s így a nyelvi kiegyenlítődésre lehetőségeket teremtett, hogy az országvédelem szükségletei szerint bizonyos népelemeket még az Árpádházi királyok idejében is az ország különböző tájain helyeztek el. Főképen az önként vagy kényszerből csatlakozott rokon etnikumú vagy hasonló életformájú népelemek, mint a kabarok, székelyek, besenyők, úzok, bizonyosfajta kunok voltak azok, amelyeket ide-oda irányítottak aszerint, hogy koronként mely oldalról fenyegette az országot leginkább külső veszedelem. Így tűnnek fel a székelységnek ugyanazon csoportjai különböző vidékein az országot körülvevő határövnök, az úgynevezett *gyepű*-nek vagy *gyepűelvé*-nek, amely egyébként idő folytán a betelepített terület növekedtével szintén változott: küljebb és küljebb tolódott. Akkor kerülnek székelyek pl. a Morva folyó mellékére Pozsony megyébe, ahol *Székelyboldogasszonyfalva* van. Így tűnnek fel olyan székely elemek, amelyek valamikor a temesi részekben őrködtek, utóbb Ugocsában és Szabolcsban (MNy. XXVII, 205—9). Ugyancsak a temesi székelyekből való őrség biztosította az ország legdélekeletibb sarkában a *Tömösi-hágót*, illetőleg szorost Brassótól délre. Az erdélyi székelység tudniillik azon az országrészen, ahol most él, nem őslakos. Az uratlan, szinte egészen lakatlan vidékeken a XII. század második felétől kezdve a szász gyarmatok védelmezőiként szállatják meg egyes csoportjait, amelyek előbb különféle országrészekben teljesítették országvédelmi szolgálatukat. Ezt a székely székek neveiből is megállapíthatjuk. A mai Udvarhely keleti részében levő *telegdi* szék a Bihar megyei *Telegd*-ről való székelyektől ered, akik korábban a Királyhágó védelmezői közé tartoztak. Így jutottak Háromszékbe a *sepsi* : *sebesi* szék székelyei a Szeben megyei *Szász-sebes*-ről, a *kézdi* székéi a Nagyküküllő megyei *Szász-kézd*-ről, az *orbai* székéi vagy a Szeben megyei *Szászorbó*-ról vagy az Alsófehér megyei valamelyik *Orbó*-ról vagy esetleg az északnyugati Erdélyben fekvő Szilágymegyei *Orbó*-ról.

Ezzel függ össze, hogy az ómagyar nyelv szintén meglehetősen erős hanykolódás képét mutatja. Az ország különböző vidékeiről összeállítható adatok arra vallanak, hogy a nyelvjárások nincsenek helyhez kötve, illetőleg ugyan-

azon körzetekben is a legkülönfélébb, egymásnak ellentmondó változatok jelentkeznek.

7. Igen nagy szerepe szokott lenni a köznyelvek alakulásában az írásosságnak. — Felmerül az a kérdés, volt-e érdemleges magyar nyelvű írásosság a honfoglalás és kalandozások korában vagy az ezután következő két-három században.

Itt lélegzőszőr az a kérdés merül fel, hogy lehet-e nálunk írásosságról beszélni a latin betűs írásrendszer átvétele előtt. — A magyarság, amely századok hosszú során át mélyreható politikai és műveltségbeli kapcsolatokban állhatott különböző török népekkel, és amelynek a nyelvében a *betű* meg az *ír* ősi úgynevezett bolgár-török vagy szabatosabban csuvasos jellegű jövevényszavak, minden valószínűség szerint korán átvette és huzamos időn át használta a törökség jelentékeny részének sajátos írását, az ú. n. rovás-írást. Hogy milyen mértékben és milyen irányban vagy irányokban, a tekintetben még a képzelődésre sem sok alapunk van. Azt azonban nem tartjuk valószínűnek, hogy az írás-használat olyan arányú lett volna, hogy egy irodalmi együttes eszközeként a nyelvi életben lényeges szerepet játszott volna. Hogy a nyugati kereszténységre való áttérés után mi lehetett a sorsa a rovásírásnak, arra nézve ezt jegyezhetjük meg: Adatszerűen ugyan nem igazolható, de mint valószínűség komolyan számba jöhet, hogy a pogány ősiség maradványaként élhetett még az Árpád-királyok idejében is — legalább szórványosan, bizonyos csoportoknál vagy egyéneknél — a szorosabb értelemben vett magyarság körében is, nemcsak a székelység között, ahonnan legrégebb emlékeit ismerjük.¹

8. A kereszténység felvételével a magyarság bizonyos elemei egy újabb: idegen, latin nyelvű írásosságba kapcsolódtak bele. Azt mondtuk: »bizonyos elemeik«, mert hiszen nálunk évszázadokon át szinte kizárólagosan csak az Egyház emberei gyakorolták a latin nyelvű írásosságot, főképen az egyházi szükségletek kielégítésére. Azonban a keresztény-magyar királyság is fennállásának elejétől kezdve igénybe vette, felhasználta az egyháziaknak ilyen irányú jártasságát olyan tevékenységre, amely nem volt egyházi tárgyú, bár túlnyomórészt egyházi érdekeket szolgált. Az egyházi írástudók végezték ugyanis egyre fokozódóbb mértékben a latin írású és latin nyelvű oklevelezést, amely különösen a XI—XII. században leginkább az egyházi intézmények javára szóló királyi és magánadományok jogi biztosításának eszköze volt.

A latin oklevelezés egy bizonyos kellékével azonban együttjárt, hogy valamennyire a magyar nyelvet is belevonják az európai eredetű írásosság körébe. Ez a külföldi minták nyomán figyelembe vett kellék pedig az volt, hogy a jogi meghatározás szabatosága kedvéért a tulajdonneveket: személy- és földrajzineveket közönségesen használt formájukban rögzítsék meg, valamint némely, a meghatározás szempontjából fontos fogalmi árnyalatoknak magyar nyelvi közszói kifejezéseit is megtartsák. Ehhez járult az is, hogy az oklevelezők latin tudása sem mindig volt annyira bőséges és biztos, hogy mindenre futotta volna, s ilyenkor természetesen a nemzeti nyelvhez folyamodtak. Így keletkeztek

¹ Cs. SEBESTYÉN KÁROLY a székelyderzsi rovásírásos téglára vonatkozólag a JAKUBOVICH EMIL és köztem végbement vitához való két évtizeddel megkésétt hozzászólásában (MNy. XLVIII, 86—8) tárgyi bizonyítékot hoz fel amellelt, hogy nekem volt igazam, amikor valószínűnek tartottam, hogy a tégl a XIII. század második feléből származik (MNy. XXVIII, 274—7).

középkori latin okleveleink magyar nyelvi *s z ó r v á n y a i*, amelyek a hazai eredetű ómagyar nyelvemlékek túlnyomó, a középmagyarokéinak pedig igen jelentékeny tömegét szolgáltatják. A *s z ó r v á n y* név jellemzi ezeknek az emlékeknek azt a természetét, hogy idegen szövegbe ékelődnek, ettől függenek, és egymástól elszigetelve jelentkeznek, továbbá megfelel annak a vonásuknak, hogy nem nyújtanak szerves beszédalakulatot, azaz mondatot, hanem idegen szöveg beszédegységeibe beleolvadó — kevés kivétellel — *e g y e s* nyelvelemeket: leginkább szavakat, ritkábban bizonyos fajta szószerveket.

A mi szempontunkból, azaz az irodalmi és köznyelv fejlődésének szempontjából a szórványoknak az a jelentőségük, hogy ők teremtték meg, és hosszú időn át elsősorban ők tartották fenn a szükségletet magyar nyelvelemeknek az írás keretei közé való befoglalására. Így mindenestre okot és módot szolgáltatottak olyan szabványok kialakulására, amelyek bizonyos mértékben hozzájárulhattak valami egységesülő nyelvtípus megalapozásához. A nyugateurópai írásrendszereknek a magyar nyelvre való alkalmazása, a magyar nyelvelemek hangzásának latin betűkre való átváltása nem volt éppen egyszerű feladat. Az egyházi latin nyelv hangelemeinek lejegyzéséhez elegendő jelrendszer korántsem elégítette ki a XI—XII. századi magyar nyelv fonetikájától támasztott igényeket. Hogy magyar nyelvelemeket megközelítő pontossággal leírassanak, a mi első írástudóinknak több jelre volt szükségük, mint amennyi az egyházi latinságban rendelkezésükre állott. A többletet különféle nyugati helyesírásokból szedegették össze.

9. Ez alkalom nem arra való, hogy a magyarországi diplomatikának s ennek a körében a királyi kancelláriának vagy egyéb oklevélkiállító intézményeknek a történetéről, fejlődéséről tájékoztatást nyújtsak. Bőven foglalkozik vele JAKUBOVICH EMILLEL közös kiadványunk, az Ómagyar Olvasókönyv bevezetése (ÓMOLv. VII—XXVII. 1.).

Egy pontot mégsem hagyhatok némi megvilágítás nélkül. — A tudós, nagyobb részt külföldi iskolázottságú főpapok felügyelete alatt kiadott királyi, királynéi, ifjú királyi és hercegi oklevelek nemcsak külső kiállításra, de szövegezésre is eléri a XIII. században, s az Anjou-korban is megtartják a nyugati uralkodói kiadványok magas színvonalát. Egy-egy királytól kibocsátott oklevelek száma az utolsó Árpádok alatt százakra, az Anjouk alatt pedig ezrekre rúg. — Hogy egy ilyen méretű munka elvégzésére megfelelő szakemberek állhattak rendelkezésre, bajosan képzelhető másképp, csak úgy, hogy a kancelláriával kapcsolatban valami ilyen irányú kiképzést, iskolázást tartottak fenn. Azt kell gondolnunk, hogy a többi oklevélkiállító intézményeknél is valamiféle kiképzés biztosította, hogy a munka kellő színvonalon mozogjon. Természetesen ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy pl. minden hiteles hely mellett talán állandó diplomatikai tanfolyamokat tartottak fenn. De hogy az országban folyó oklevelezési tevékenységen többé-kevésbbé szoros kapcsolatok vonultak végig, azt lehetetlen fel nem ismernünk. Szinte magától értetődik, hogy a királyi kancellária a központ, az ő működése a követendő minta.

Ilyen — egy központi szervhez alkalmazkodó — szimultán és szukcesszív diplomatikai közösség felvételével érthetjük meg, hogy szórványaink helyesírása, — ha nyilván külföldi hatások következtében koronként változik, fejlődik is, — bizonyos időszakokon belül meglehetősen mértékben következetes. A diplomatikai közösség így a magyar szórványok helyesírásának szabályozása révén nem egészen elhanyagolható mértékben indítékokat szolgáltatott a nyelvi

kiegyenlítődéshez. Sőt talán az oklevelek közvetítésével támadó érintkezés során fel-felmerült néha a tekintélyes oklevélben feltűnő szórvány hangalakjához való hozzáigazodás motívuma is. Tehát nem lehetetlen, hogy éppen XIII—XIV—XV. századi latin okleveleink íróiban moccan meg először valami magyar nyelvi egységféleség sejtelme.

A Königsbergi Szójegyzék 2 b. hártylevelére utólag rájegyzett tollpróbálgatás (probatio calami) szövegéből JAKUBOVICH EMIL megállapította, hogy azon kódexet, melynek az emlék töredéke vagy talán inkább előzéklapja lehetett, Tapsonyi vagy Szigeti Anthim fia, János, szlavón vicebán és Körös megye ispánja (1397.), majd alnádor (1412.), végül budavári királyi várnagy (1417.) hivatali kancelláriájában használták. JAKUBOVICH (ÓMOLv. 261) ez alapon lehetségesnek véli, hogy a részben a XIV. század derekáról, részben a XIV. század végéről való kis szójegyzék egy oklevél-formuláskönyv (formularium) járuléka volt. Amennyiben ez megállana, nyelvészeti szempontból is érdekes bepillantást nyújtana a mi középkori oklevelezésünk úgynevezett »műhelytitkaiba«. Hogy a szójegyzék magyar kancelláriai vagy diplomatikai segédeszköz lett volna, annak ellene mond az, hogy több olyan német helyesírási sajátosság jelentkezik benne, amelyet a mi kancelláriai helyesírásunkban hiába keresünk.

A középkori oklevelezésünkben alkalmazott magyar helyesírást kancelláriai helyesírásnak mondtuk, ahogy KNEZSA is nevezi. Ezzel nemcsak azt jelezzük, hogy ezt a helyesírást a kancelláriában használták, hanem azt is, hogy ott keletkezett és fejlődött, továbbá, hogy onnan terjedt szét a maga időnként fellépő módosulataiban. — Vagyis a magyarság középkori életében politikai és sok más szempontból olyannyira fontos királyságnak, a királyi udvar egyik intézményének jelentős része volt nálunk a nyelvi élet — mégpedig a közösségi nyelvi élet — területén nem csekély szerepet játszó helyesírás alakulásában.

10. Egy 1925-ben megjelent cikkemben (Irtört Közl. XXXV, 272) középkori gestáinkra, krónikáinkra vonatkozólag egyebek közt ezeket adom elő: Ezek az emlékek nem elszigetelt tünetek, nem véletlen felbukkanások, hanem egyszersmind egy irodalmi közösségnek a tartozékai. — Vizsgálatuk során olyan jelek vetődnek eléink, melyek már a XI. századtól kezdve az írással foglalkozó emberek érintkezéséről, tehát az irodalmi életnek némi csíráiról tanúskodnak. Például a Szent László-kori Gestának nem sokkal létrejötte után kivonatai készültek a váradi és zágrábi egyházak, továbbá a somogyvári francia bencés apátság számára ; és ez mind csupa olyan intézmény volt, amelyik szoros kapcsolatban állott Szent László személyével. — De nemcsak idehaza, hanem a külföld felé is vannak közösségei gestáinknak, krónikáinknak. Tartalmat, adatokat merítenek az irodalmi alkat híján levő német barátkrónikákból; ismerik és bőven felhasználják a korai középkorból származó hagyományos tekintélyű történeti műveket is. A legfontosabb szálak azonban a francia műveltség körébe, közelebb-ről a párizsi főiskolára vezetnek, úgyhogy a gesta-irodalom az Árpád-kori magyar-francia érintkezésnek egyik legjelentősebb ága. Ez a francia hatás szolgáltatott ösztönzést és mintát irodalmi jellegű, illetőleg irodalmi értékű tevékenységre, ez hozta el hozzánk a gesta műfaját. — Azonban az egyidejű irodalmi közösség nyomainál még számosabb és nyilvánvalóbb bizonyosságát látjuk az időegymásutánbeli közösségnek, vagyis az irodalmi folytonosságnak. Elég az átdolgozásokra, kibővítésekre hivatkoznunk. Ennek a folytonosságnak pedig az az egyik főalapja, hogy a szerzők legnagyobb része udvari ember, közönségük meg elsősorban az udvari környezet. A krónika-szerzők nemcsak ismerik és felhasználják egymást,

hanem számolnak is egymással, sőt adat- vagy felfogásbeli kérdésekben vitába szállanak (pl. a Marót-kérdés, a néphagyomány és énekmondók értékelése). Eszerint egyik-másikban megrezdül már az érzés, hogy munkája révén valami együtteshez tartozik; és a közönségnek, folytonosságnak ez a — ha nem is tudata, de — sejtelve belejátszik tevékenységének irányításába is.

Jeleztük, hogy gesta- és krónika-szerzőink legnagyobb része udvari ember. A Szent László-kori Gesta írója valószínűleg az 1091—1099. között emlegetett Ják nemzetségbeli Koppány püspök, korábban Szent László udvari káplánja. A honfoglalási Gesta alkotója: Anonymus, illetőleg P. mester II. vagy III. Béla notarius. A Hun-krónika alakítója, a Fehér megyei származású Kézai Simon mester, Kun László hű klerikusa, udvari papja és bizonyára 1283. évi udvari notarius is. A Képes Krónika szerzője, mint JAKUBOVICH megállapította, a Veszprém megyei Kálti Szomajon fia Mihály fia Márkus 1336—1337-ben udvari pap, 1342—1352-ig a mai Víziváros helyén elterült budai suburbium Szent Péter-egyházának plébánosa, 1352-ben a királyi kápolna őre, székesfehérvári kanonok, 1358-ban székesfehérvári őrkanonok volt. (Vö. JAKUBOVICH, Adalékok legrégibb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez: MNy. XXI, 25—38.)

Tehát középkori gesta- és krónikairódmunk, valamint diplomatikánk egyaránt elsősorban a királyi udvarban vagy az a körül lefolyó életnek a terméke.¹ Sőt amint láttuk, a két tevékenységi kör művelői között személy szerinti azonoság is volt, pl. P. mester, Kézai Simon mester esetében, de mindenesetre volt érintkezés, aminek természetesen az egyidejűségben és az időegymásutánban egyezések lettek a következményei. Ez az egyidejű és az időben folytatódó közöség, amely nem kolostorban meghúzódó szerzetesekből, hanem világot járt, külföldi: francia, olasz egyetemeken műveltséget szerzett udvari káplánokból, jegyzőkből, kancellárokból, főpapokból állott, a történetirodalmi és diplomatikai alkotásoknak nemcsak a külsőségein, betűformáin, formuláin, stílusán éreztette hatását, hanem a beléjük iktatott magyar nyelvelemek, szórványok helyesírásának alakításában is nyilvánvalóan döntő szerepe volt. — Még rendszeresen nem vetettük össze egyrészt az oklevelezésünkben, másrészt — Anonymus kivételével — a gesta- és krónika-irodalmunkban jelentkező magyar helyesírást. Kár, hogy ezt a feladatot nem vette munkarendjére a legavatottabb szakértő, KNIEZSA ISTVÁN.

II. Ezt az előadást azzal kezdtük, hogy az irodalom szélesebb körű nyilvánosságnak és távolabbi jövőnek is szánt írásos tevékenység. Emlékeztetünk azonban arra, hogy DE SAUSSURE a homéroszi költeményekre utalva írásosság nélkül vagy csekély írásosság mellett is lehetségesnek jelzi valami az irodalmi nyelv jellegzetességeivel rendelkező konvencionális nyelvi típus megvoltát (Cours de linguistique générale 268—9). Hasonlóan vélekedik JESPERSEN OTTÓ: azt mondja, hogy még az írott irodalom keletkezése előtt létre jöhet egy irodalmi társadalom-féle, illetőleg egy oralis irodalom, amely a népnek az ajkán él, és a természeti állapotú vagy kevésbé civilizált emberre olyannyira jellemző kitűnő emlékező tehetség révén terjed és marad fenn (Mankind, Nation and Individual... 1925. 51—3). HORVÁTH JÁNOSTól meg ezt idézhetjük: »Nem tudjuk megállapítani, mit tett, mit nem tett önerejéből az irodalom alatti [vagy előtti — P. D.] világi réteg, hogy nyelvét, bár irodalmat nem ismert, íratlanul is

¹ Jó volna tudni az ilyeneket: Kikből állott gestáink és krónikáink olvasóközönsége? Tudhatott-e pl. Kun László latinul? Vagy ha nem tudott, Kézai Simon hogyan ismertette meg vele munkáját?

irodalomszerű, irodalomba átmehető fejlettség fokára emelje. Minthogy szövegtermését senki sem írta le, egyelőre nem is lett belőle „irodalom“. (A magyar irodalmi műveltség kezdetei.² 78.)

Nem térhetünk ki mi sem annak a kérdésnek a feltevése elől, hogy nekünk, magyaroknak a honfoglalás előtti időkben vagy a középkorban, vagyis az írástalanság vagy csekély méretű írásosság időszakában volt-e, lehetett-e szájbeli irodalmunk, illetőleg valami olyanféle szellemi termelésünk, elsősorban közköltészetünk, amely az egyidejűségben és az időegymásutánban több máson kívül a nyelvi konvencionizmus szempontjából is az írott irodalomhoz hasonló sajátosságot mutat.

Ehhez a kérdéshez csak úgy szólhatunk hozzá, ha megpróbálunk felelni arra a kérdésre, hogy az ősi vagy középkori magyar társadalomnak voltak-e olyan elemei: egyének vagy csoportok, akiknek egy ilyen szellemi termelés terjesztése vagy fenntartása volt a hivatásuk. — A kérdés lényegében összevág a középkori magyar mulattatók, illetőleg énekmondók problémakörével. Ezzel már elég sokat, de nem elég eredménnyel foglalkoztak. A hiba azonban nem annyira a foglalkozókban, mint inkább a kellő adatok hiányában van. — Magam a közelmúltban meglehetősen időt és munkát fordítottam ennek a területnek a tanulmányozására. Vizsgálódásaimból jelent meg »Reg« című és »A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből« alcímű dolgozat 1949-ben (a Horváth Jánosnak ajánlott Magyar Századok című kiadványban és MNyTK. 75. sz.). Ennek a folytatása »Árpád- és Anjou-kori mulattatóink« című, a Magyar Tudományos Akadémiában 1949. február 7-én bemutatott értekezésem.¹ E tanulmányaimnak még vázlatos ismertetésével sem óhajtom az időt tölteni. Csupán annyit jelzek, hogy középkori mulattatóinknak-énekmondóinknak egyébként nem jelentéktelen szereplésében ez idő szerint nem mernék olyan tényezőt látni, amely valami köznyelvféle alakulását érdemlegesen előmozdította. T. i. ők — amennyiben részben vándorhivatást űztek is — hatni, érvényesülni tudtak a mi akkori valószínűleg feltehető nyelvjárási viszonyaink mellett mesterségesen összeszerkesztett közvetítő nyelvvalak nélkül is.

12. Ami a középkori magyar írásosság mértékét illeti, a legújabb időkig az volt a vélemény, hogy annak nem szabad nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk. Azonban ha figyelembe vesszük, hogy a XI—XIII. századból ránk maradt néhány egyházi írott emlék közül az egyik a Halotti Beszédet: magyar szöveget tartalmaz, nem lehetett az olyan ritka az elveszettekben sem.

A ránk maradt írott emlékeknek nem annyira a számát, mint inkább bizonyos jellemző vonásait kell alapul vennünk a magyar nyelvi írásgyakorlat fokának a megítélésében. Így ha a XI—XII. századi magyar szórványok helyesírását vizsgálat alá fogjuk, lehetetlen a kollektivitás számos jelét, egy határozott rendszer körvonalait fel nem ismernünk, lehetetlen nem látnunk, hogy az egyes oklevélírók nem teljesen elszigetelten kísérleteznek magyar nyelvelemek írásos megrögzítésével. Ahogy az idegen helyesírási rendszerek jegyeit magyar hangokra alkalmazzák, annyi gyakorlottságot, sőt nem egy tekintetben megállapodottságot mutatnak, amennyit XI—XII. századi írástudóink bajosan szerezhettek meg néhány imitt-amott elszórt szó feljegyzésével. Miképen szórványaink helyesírása huzamosabb fejlődés bélyegeit hordja magán, hasonlóan a Halotti

¹ Megjelent: Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. 1953. 95—110 és MNyTK. 81. sz. 1953.

Beszéd nyelve is olyan határozott stilisztikai készséget árul el, amilyen előzmények nélkül alig képzelhető. Joggal gondolhatunk tehát arra, hogy a Halotti Beszéd nem tartozik a szövegezésre vállalkozó első magyar stilisztikai próbálkozások közé.

Így láttam 1929-ben (ÓMOLv. XXXI—XXXV. 1.) a szövegezéses magyar írásbeliség XI—XIV. századi helyzetét. Nincs okom ennek a nézetemnek a megváltoztatására. Sőt legújabbban egy minden valószínűség szerint várható felfedezés arra is rávilágít, hogy ebben a korban már világi jellegű irodalmi termékeink is voltak.

A XIII—XIV. században már még jobban megvoltak az indítékai egyházi jellegű magyar szövegek keletkezésének, mivel a XIII. század folyamán mindinkább tért hódítottak nálunk az új prédikátor rendek: a ferencesek és a dömészek. E rendek tevékenységével az egyházi élet súlypontja a néppel való mind közvetlenebb érintkezés felé terelődött, s ezzel a nemzeti nyelv szóban megírásban egyre nagyobb szerephez jutott. Ennélfogva az Ómagyar Máriasiralom, A Gyulafehérvári Distinkciók és a Königsbergi Mariale-részletek szintén aligha elszigetelt különlegességekként jöttek létre.

KNIEZSÁNAK a nem kancelláriai eredetű emlékek helyesírására vonatkozó vizsgálataiból meglepő — az ÓMOLv.-ban jelzett véleményt megerősítő — mozzanatok derülnek ki. Ezek: A nem kancelláriai eredetű emlékek helyesírása kétségtelenül a kancelláriaiból fejlődött ki, azonban sokszor nem látjuk tisztán a kettőnek egymáshoz való viszonyát. Csupán egyetlen olyan emlékünknél van, amelynek hangjelölése teljesen beleillik a maga korának kancelláriai helyesírásába. Ez a Halotti Beszéd. Minden más régibb [magyar szöveg]-emlékünknél helyesírása nem egyezik teljesen a maga korának kancelláriai helyesírásával. Ez már Anonymusnál is feltűnő. Nincs egyetlen olyan oklevelünk sem, amely Anonymus következetes hangjelölésével akár megközelítőleg is egyeznék. Ez annál is különösebb, hiszen Anonymus saját szavai szerint Béla király notáriusa volt, tehát a királyi kancellária tagjának kellett lennie. Még sajtáságosabb XIV. századi nyelvemlékeinknek a kancelláriai helyesíráshoz való viszonya. XIV. századi nyelvemlékeink írása ugyanis nem a saját koruk, hanem a XII. századi kancelláriai helyesírás alapján áll. Ebből tehát KNIEZSA szerint az következik, hogy kellett lennie olyan irodalmi emlékek sorozatának, amely a XII. században indult meg, és még a XIV. században is folytatódott. Sőt mivel a Huszita Biblia helyesírásában is nyoma van, kétségtelen, hogy még a XV. század elején is kellett élnie. (Vö. KNIEZSA i. m. 184—5.)

13. Azt, hogy a könyvméretű magyar írásosság a XIV. század legvégén — a XV. század kezdetén, vagyis a Jókai-kódex és a Huszita Biblia korában indult volna meg, nem merném határozottan állítani. Amilyen szókészlet, kifejezőkészség mutatkozik ezekben az emlékekben, az megint nem kezdetre vall, hanem arra, hogy itt is lehettek előzmények. — Egyébként én ebben az időben bizonyos reformnak a tüneteit vélem felismerni. Egyik ez: Azt, hogy a kettőshangzók az egész magyar nyelvi közösségnek, a nyelvközösség minden nyelvjárásának az ejtéséből a XIV. század végéig kivesztek volna, és csak a XIX. századi népnyelvben fejlődnének ki újra, teljességgel valószínűtlennek tarthatjuk: A nyelvjárások egy részében, sőt — azt hihetjük — jelentékeny részében tovább éltek azok. A hangjelölésben, a helyesírásban történhetett valami »reform«, amely a kettőshangzók jelölését az időtől kezdve mellőzte, illetőleg egyik elemüknek a jelével tüntette fel őket. (Vö. PAIS, Irányelvek a

magyar hangtörténet tárgyalásában: MNy. XLVI, 111 és MNyTK. 78. sz. 22). Az oklevél- és szövegírók egyszerűsítő és egyenlősítő törekvése szoríthatta hátra, majd teljesen vissza a nyelvjárásokban ezen a téren bizonyára akkor is meglevő tarkaságot, s ily módon, legalább egy ilyen külsőség területén az irodalmi nyelv kibontakozásának az útját egyengette.

Hogy a kódexirodalom milyen szerepet játszott irodalmi nyelvünk történetében, arra nézve huszonöt évvel ezelőtt ezt írtam le, illetőleg adtam elő ismételtten: Felvethető a kérdés, hogy kódexirodalmunkban volt-e, lehetett-e már bizonyos tendencia a nyelvi kiegyenlítődsre. Azt kellene felderíteni, hogy a kolostori életben meglevő közösség minő lehetőségeket teremtett erre. Hogy az irodalmi élet csíráival, az irodalmi törekvéseknek bizonyos kollektív jellegével, kezdetleges együttességével számolnunk kell irodalmunk fejlődésének ebben a szakában, az kétségtelen. Egy kolostornak és rendnek a szerzetesei irodalmi téren is kapcsolatban állanak egymással, és nyelvi tekintetben a személyes és irodalmi érintkezés útján valami kiegyenlítődsen mennek keresztül, ha különböző vidékről valók, ha különböző nyelvjáráson beszélnek. A kolostori vagy szerzetesi irodalomnak voltak tekintélyei, így különösen Temesvári Pelbárt. De hogy a szerzetesi műveltségnek ez az uralkodó egyénisége nyelvi tekintetben is hatott, nem valószínű, minthogy ő nem magyarul, hanem latinul írta műveit. Szónoklatai pedig sokkal röpkébbek, mintsem hogy ilyen téren hathattak volna. — Kódexirodalmunk fellendülése korában tehát a különböző nyelvjárásokon beszélő egyének kiterjedtebb csoportjainak írásos érintkezése még nem volt annyira sűrű és eleven, hogy számottevő lökést adhatott volna egy irodalmi nyelvi norma fejlődésének megindításához. Az írott nyelv ez időszakban csak helyesírási jelek közönségessé válásával nyert a nyelvjárásokban beszélt nyelvnél valamivel általánosabb és szilárdabb formát. Középkori irodalmunk emlékeiben ahány író, annyi nyelvjárás vagy nyelvtípus. Sőt a másoló is belevitte a szövegbe a maga vidékének tájnyelvi tulajdonságait, természetesen nem következetesen. Így aztán kódexeink meglehetősen különmemű keverék nyelvet mutatnak.

Azóta magunkénak mondhatjuk a legkiemelkedőbb magyar irodalomtörténeti monográfiát: HORVÁTH JÁNOS »A magyar irodalmi műveltség kezdetei« című művét (1931., 1944.). Benne ragyogó fejtegetését vagy tisztázását kapjuk a kódexirodalmunkkal kapcsolatos legkülönbözőbb és rendkívül fontos kérdéseknek, számos olyannak is, ami bennünket mostani feladatunk szempontjából szerfölött érdekelhet. De nem bocsátkozhatunk nagyon bele a részletekbe.

HORVÁTH JÁNOS rámutat arra, hogy a szerzetesi életben a XVI. század elejétől kezdve jelentkező szervezkedések, csoportosulások szerint kódexcsaládok, ahogy ő nevezi: kódex-egységek alakulnak ki: ferencrendiek, domonkosrendiek, más szerzetesrendektől eredők. — A HORVÁTH-tól megállapított körülményekben mindenesetre bennük rejlenek egy irodalmi nyelv kifejlődésének a csírái, de — a termésből nézve — szerintem csak a csírái, amelyek nem hajthattak tovább.

KNIEZSA kódexeink helyesírásában többféle típust ismer fel és ezeket kapcsolatba hozza a HORVÁTH nyomán felvehető kódexcsaládokkal. Itt valóban számolnunk kell azzal, hogy bizonyos fokú szándékos kollektivitás: tanítás, irányítás következményével van dolgunk. Sőt KNIEZSA helyesen figyelmeztet arra, hogy némely kódexirodalombeli helyesírási sajátosságoknak későbbi folytatásai is jelentkeznek.

Régebről tudjuk, hogy hangtan tekintetében is csoportosíthatók kódexeink. Az erről az oldalról mutatkozó hasonlóságok azonban — legalább

ez idő szerint nem igen láthatjuk másképp — a szerzők vagy másolók nyelvjárásainak rokonságától függő esetlegességek, nem pedig valami összeegyeztető törekvés következményei.

Lehet-e tehát arról beszélni, hogy ebben az időszakban irodalmi nyelvünk a fejlődésnek haladottabb fokára ért?

HORVÁTH (i. m.² 258—9) ezt írja: »Maga az irodalmi közvetítés csak egyes kolostorok szűk körére szorítkozik ugyan: de az a nyelv, mely ott irodalmivá képződött: élt és terjedt a kolostorokon kívül is, s a papság által íratlanul is közkinccsé válóban volt. Nem pusztult el a középkor nagy katasztrófájában sem, sőt egyetemes alapjává vált minden további fejlődésnek. Kolostori irodalmunkban nem egyedüli birtokosát, csak megrögzített emlékét kell látnunk a középkorvégi művelt magyar nyelvnek. Élt az már ekkor írástól megválva is. Ötszáz hosszú esztendő nem telhetett el hiába! S ha ma kódexeinket olvasgatjuk, ma, a nyelvújítás és a nemzeti klasszicizmus nagy százada után: méltán csodálkozunk e legkorábbi magyar irodalmi nyelv gazdagságán. Ismeretes, mily keveset változott azóta nyelvünk hangalakja s mai helyesírásra áttéve mily könnyen megérthetjük kódexeink nyelvét. Nos, szó- és stíluskincsének is él a törzse s irodalmunk szinte változatlanul él vele mind a mai napig.«

Az írásosságnak a kódexirodalomban való megszorodását és fellendülését kétségtelenül nem lehet HORVÁTH JÁNOSHOZ (i. m. 258—86) hasonlóan nem értékelnünk, leginkább abban, hogy a magyar nyelvű írásosság egyre jobban lazította a latin gyámsnyelvhez való kötelekeit, és kifejező formáit mindinkább önmagából gyűjtötte fel vagy alkotta meg. — Noha lehet, hogy a műszókkal való játék — tőlem ismételtén megrótt, — hibájába esem bele magam is, de mégsem hiszem, hogy ekkor már volt olyan nyelvtípus, amelyet irodalmi nyelvnek vagy művelt magyar nyelvnek, esetleg köznyelvnek jelölhetnénk meg. Azt gondolom, hogy ez időszakaszban vagy mondjuk: munkaszakaszban a magyarság fogalmazási vagy stíluskézsége, gyakorlata növekedett meg — az előzményekből kibontakozva — olyan mértékben, hogy valóban egészséges, termékeny talajt teremtett a következő fejlődés, az irodalmi nyelv fejlődése számára. De a bizonyos lényeges elemekben való egység — szerintünk az irodalmi és köznyelvnek főjellemzője — nyilvánvalóan nem volt meg a kódexirodalom nyelvében, sőt aligha vehetünk észre benne effelé való közeledést. Ettől a nem is annyira egyházi, mint inkább csak kolostori irodalomtól a maga partikularisztikus megosztottságában nem is várhatjuk egy ilyen egységesítő törekvés felébredését vagy fenntartását.

Az Érdy-kódex szerzője, a HORVÁTHtól (i. m. 243—55) annyira előtérbe emelt Kartauzi Névtelen nyilatkozata az anyanyelvre való fordítás jelentőségéről az első a tudatosság látóhatáráig felderengő jelentkezése az anyanyelvi műveltség fontosságának. Abban, hogy az anyanyelv irodalmi vagy legalább írásos alkalmazásának a jelentőségét felismeri, része lehetett a szerinte »pestifera luteriana heresis«: az Egyházat fenyegető reformáció szerepe megsejtésének, sőt talán annak a — ha nem is egészen világos — megérzésnek, hogy az új vallásos mozgalom legveszedelmesebb fegyvere a vallásos életben fokozott mértékben érvényesített anyanyelvűség, s ezzel a fegyverrel szemben csak ugyanazzal a fegyverrel lehet boldogulni. A Kartauzi Névtelen ebben az ellenreformáció bajnokainak, a század második felében fellépő Telegdi Miklósnak, Monoszlói Andrásnak, majd Pázmánynak az előfutára, csak ő nem támad, hanem védekezik, szinte azt mondhatnók: védőszert alkalmaz. Azonban, hogy az alkalmazott nyelvnek jó volna egységesnek lenni, ilyen kíváncsalmat eszébe sem jut felvetni

a Névtelennek, mert a körülményekhez képest nem érzi ennek a szükségét.

14. Mátyás egyik humanistája, GALEOTTO ekként nyilatkozik a bennünket most érdeklő magyar nyelvi viszonyokról: »A magyarok, akár nemesek, akár közrendűek, ugyanazon módon használják a szókat és minden különbség nélkül beszélnek: tudniillik, ugyanaz a kiejtés, ugyanazok a szók, hasonló hangsúly van mindenütt. Ugyanis, hogy. Itáliáról szóljak, nálunk akkora a beszédbeli különbség, hogy a városi polgár a falusi embertől, illetőleg a kalábriai az etruszktól annyira eltér a beszédjében, hogy igen nagy nehézség forog fenn a megértésben: ellenben a magyaroknál — amint mondtuk — a beszédnek ugyanaz a formája vagy szerfölött csekély különbsége van. Innen van, hogy egy magyar nyelven kelt éneket falusiak és polgárok, a középen és a széleken élők egyformán értenek.« (CorpGramm. 691.) — Nincs okunk, hogy kétségbe vonjuk GALEOTTO eme kijelentéseit. Ezek szerint nincs érdemleges különbség a középkorvégi magyar nyelvközösségben, sem ami a különféle osztályokat, rétegeket, sem pedig ami az egyes tájékokat illeti. S ez az, amit magunk is joggal következtethetünk a ránk maradt emlékekből. S alig is lehetett máskép: A műveltség a középkor végéig nagyjában az egyházi rend privilégiuma maradt. A műveltség és irodalom hiányában alig volt a magyar társadalom alsóbb és felsőbb osztályai között lényeges különbség. HORVÁTH a GALEOTTOra való hivatkozás után ezt írja: »E nyelvi azonosságban, mely nem ismer osztályonkénti különbséget, a világi magyarság irodalomtalan állapota jut kifejezésre, mely azért oly teljes, mivel az irodalom, mely hivatott volna művelő, különfélesztő hatást gyakorolni reá, idegen nyelven szól.« (I. m.² 75.) — S ha így volt a XV. század hatvanas-hetvenes éveiben, amikorra GALEOTTO idézett megjegyzései vonatkoznak, aligha történt e tekintetben fordulat a XVI. század első harmadában.

Tehát az európai műveltségi körbe való belépése után négy-öt századig nem volt a magyarságnak köznyelve, illetőleg valami egységes norma felé közeledő irodalmi nyelve sem, de viszont nem igen voltak olyan nyelvjárásai sem, amelyek a magyarság egyes részeinek egymással való nyelvi érintkezését akadályozták vagy nehezítették volna, azaz a nyelvnek egy bizonyos társadalmi alakulat számára az akkori igényeknek megfelelő funkcióját megghiúsították volna. Ez eléggé feltűnő a nyelvközösségtől elfoglalt földrajzi terület nagyságánál és jelentős tagoltságánál fogva. Itt az emberföldrajzi tényezők között számításba kell venni azt is, hogy a magyarság jó ideig nem ment be az életfeltételeinek meg nem felelő bükkösökbe, vagyis még a nagy és sokfelé elterülő bükkerdők is nyelvjárási elkülönülésnek a tényezői lehettek. A differenciálás irányába ható földrajzi és emberföldrajzi tényezőknél — úgy látszik — hatásosabbakká váltak a nyelvet beszélő nép és népelemek érintkezését, egységesülését előmozdító politikai, társadalmi erők, főként az, hogy a mi középkorunkban a feudalizmus szétfeszítő hatásait a királyság összetartó ereje képes volt ellensúlyozni, s így a magyarságot mind a vízszintes, mind a függőleges széttagoltságtól meg tudta óvni. — A magyar feudális birtokrendszernek még egy sajátosságára lehet ezzel kapcsolatban utalnunk: a mi feudális uraink birtokai ugyanis a középkor jelentékeny részében nem egy tagban voltak, hanem a birtoklás eredetének megfelelően sokfelé elszórtan, vagyis nem is annyira latifundiumoknak lehetne őket mondani, mint multifundiumoknak, uraikat pedig magyarul nem nagybirtokosoknak, hanem sokbirtokosoknak. A latifundiumok később a gypűelvék királyi eladományozásával, illetőleg betelepítésével jönnek létre.

Íme, az egyik főok, ami miatt elhúzódott a XVI. század elejéig, sőt — amint látjuk — elhúzódik továbbra, jóval későbbre a magyar irodalmi és köznyelv kialakulása: a megértés hiánya vagy lényegesebb nehézsége soká nem támasztott szükségletet egy közvetítő nyelvtípus keletkezésére vagy létrehozására.

15. A XVI. század második negyedében indulhatott meg a magyar nyelven való nyomtatás. Legalább emlékei ebből az időből maradtak fenn. A mohácsi veszedelem utáni esztendőben, 1527-ben látott napvilágot két iskolakönyv: a Hegendorf Kristóf-féle »Rudimenta grammatices Donati« és a Heyden Sebald-féle »Puerilium colloquiorum formulae«, mindkettő a krakkói diák Sylvester János közreműködésével készült magyar értelmezésekkel. 1531-ből való ugyan csak krakkói nyomtatvány a Heyden Sebald-féle »Puerilium colloquiorum formulae«: magyar részében szintén Sylvester munkája. 1533-ból jutott ránk az — ismét Krakkóban készült — első nyomtatvány, amely tisztán magyar nyelvű szöveget tartalmaz: Komjáti Benedek neve alatt »Az zenth Paal leueley magyar nyeluen«, amely sokáig mint az első magyar nyelvű nyomtatvány szerepelt.

A könyvnyomtatás általánosan különösen nagy erővel avatkozhatik bele az irodalmi nyelvhez vezető nyelvi kiegyenlítődés folyamatába. Ilyen irányú hatékonyságának fő tényezője terjesztési lehetőségeinek a nagyméretűsége. Az egységesítő fejlődésnek kedvez, hogy a nyomtatás útján valamely mű a szerzőtől vagy nyomtatótól megadott nyelvi formájában hamisítatlanul eljuthat a legszélesebb területre, a legkülönbébb nyelvjárásokat beszélő egyének körébe. De éppen azért, hogy a nyomtatásnak ez az előnye a nagyobb terjedési lehetőség révén megfelelően érvényesülhessen, a nyomtatvány nyelvének lehetőleg az egész nyelvközösséget ki kell elégítenie. S ehhez természetesen nemcsak az tartozik hozzá, hogy a benne megrögzített nyelv mindenütt érthető, könnyen, zökkenő nélkül felfogható legyen, hanem az is, hogy elszigetelt sajátosságaival az olvasók nyelvérzékébe bele ne ütközzék, azt idegenszerűen ne érintse. A nyomtatás alkalmazásával tehát egyrészt fokozódik a szükséglet, a törekvés egy általános nyelvi norma, egy az egész nyelvközösséget átfogó irodalmi nyelv iránt, de másrészt az eddigieknél alkalmasabb eszközök kínálóznak ennek a szükségletnek vagy törekvésnek, szándékos és szándéktalan hajlandóságnak a kielégítésére is. Főképen a nyomtatás az, melynek a segítségével az olvasás és írás ismeretének széles körben való általánosulása lehetővé válik. A nyomtatás alkalmazása előtt valamely írott nyelvi norma érvényesülése iránt rendszerint csak egy szűkebb kör lehetett fogékony. Azt mondtuk: rendszerint, mivel kivétel lehet pl. a római irodalom, amelynek nyilván egy eléggé kiterjedt réteg volt a közönsége.

A könyvnyomtatásban az irodalom és vele a nyelvi kiegyenlítődés nálunk is hatékony eszközt és rúgót nyer. A könyvnyomtatás ugyanis szaporítja az írókat, gyarapítja az olvasóközönséget, s ezzel megadja a lehetőséget egy általánosabb, egyöntetű nyelvi típus kialakulására. — A könyvnyomtatásnak ilyen irányú hatását, különösen a hatás gyorsaságát túlbecsülni azonban nem helyén való. A könyvnyomtatás korántsem hozott hamaros változást a magyar nyelv életébe és a magyar irodalmi nyelv fejlődésébe. Volt és talán még most is van olyan felfogás, amely a magyar nyelvemlék-kor felső határául a Komjáti Benedek-féle fordítás megjelenési évét: 1533-at vette fel. Az 1533. év, illetőleg az ennél korábbi nyomtatványok kiadási évei: az 1531. vagy 1527. körüli idő egyáltalában nem lényeges határ a magyar nyelv történetében. »Annál a körül-

ménynél fogva, hogy könyveket: egyet, kettőt, tízet nyomtattak rajta, a magyar nyelv nem változott meg hirtelen. A könyvnyomtatás: ez a technikai újítás a humanizmus, a reformáció és ellenreformáció szellemi áramlataival, az ekkortájt végbemenő politikai, gazdasági és társadalmi változásokkal kapcsolatban csak több évtized múltán, a XVI. század vége és a XVII. század eleje táján idézett elő lényeges fordulatot a magyar nyelv történetében. A könyvnyomtatás az olvasás és írás lehetőségének, képességének és készségének mind szélesebb körben való elterjesztésével új kollektív: együttes vagy társas lélektani erőket szabadított és növesztett fel. S ezek csakugyan igen fontos lökéseket adtak a magyar irodalmi nyelv fejlődési irányainak kibontakozásához és folyamatainak olyan kristályosodásához, amely több lényeges mozzanatában alapjául szolgált a későbbi vagy mai irodalmi és köznyelv alaki és funkcionális rendszerének. Ez azonban — újra hangsúlyozzuk — a XVI. század vége és a XVII. század eleje táján következett be: Károlyi Gáspár és Pázmány Péter korában. Ekkor és nem a XVI. század harmincas vagy húszas éveiben zárul le egy magyar nyelvtörténeti szakasz: az úgynevezett „közép-magyar“ korszak. (L. PAIS, A nyelvemlékség korhatárolása: MNy. XLV, 311.)

16. GERÉZDI RABÁN »Irodalmi nyelvünk kialakulásáról« című dolgozatában (Magyar Századok 59) azt a nézetét nyilvánítja, hogy kódexirodalmunk eredményei az erasmusi szellemet, szöveget és módszert értő »interprese« munkájával összeházasítva »irodalmi« opust s ennek velejárójaként tudatos irodalmi nyelvet hoztak volna létre, s ennek a lehetőségnek a megvalósulását a mohácsi katasztrófa megakadályozni nem, csak néhány évvel késleltetni tudta. GERÉZDI alább (i. h. 60—1) így ír: »A kor vezető, humanista, erasmista műveltsége ezekben [ezen a fokon] találkozik először a magyar nyelvvel, és ennek a találkozásnak eredménye az utóbbinak elismertetése, befogadása: az irodalmi magyar nyelv tudatos fokon való jelentkezése, vagyis a „modern“ magyar irodalom kezdete.«

Pesti Gábor 1536-ban kinyomtatott Ezópus-fordításának latin nyelvű előszavában kötelességének hirdeti, hogy hazája dicsőségére övének nyelvét és szellemét finomítsa és mind szélesebb körben terjessze. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF »A magyar nyelv felfedezése« című könyvében (46) Pestinek idevágó nyilatkozatában a nagy német humanista fordítók ösztönző szellemét keresi. Azonban a GERÉZDIéhez (i. h. 65) hasonló lehet a véleményünk: az, hogy ha valóban sablont vett is át, amit mondott, lehetett sablon, de amit a szó nyomán cselekedett, az nem volt sablon, az újítás volt, a legelső komoly lépések egyike a magyar nyelv irodalmiasítása felé.

SZABÓ DÉNES »A magyar nyelvemlékek« című munkájában (Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek 40) kiemeli Pesti Gáborral kapcsolatban, hogy nyelve közel áll mai irodalmi nyelvünkhöz. Pesti Gábor valószínűleg csakugyan »pesti« volt, s így ha az irodalmi nyelvek fejlődésének a sablonját alkalmazzuk, akkor csakugyan támadhat az a gondolatunk, hogy mivel az akkori magyar nyelvjárásoknak meglehetősen központi nyelvjárása lehetett az övé, ez szolgált a magyar irodalmi nyelv alapjául. De ha körütekintünk Pesti munkáiban, nem éppen túlzottan tűnik fel a mai irodalmi nyelvvel való egyezés. Így pl. Új Test.: *ü* helyett *i* van: *ildeznek*, *ýlle* 'ülj le', *zykseg*, *ýres*, *zyleyt*, *ezýst* | *ü* helyett *i* vagy *i*: *býnes*, *kýnkew* 'kénkö', *iduezýlhet*, *erýllyetek* 'örüljetek', *bewchýltet*, *wakmerewýl*, *kýwýl* 'kívül', *kewrýle* 'körüle', *kewzzyletet* | *ö* helyett *e*: *kewetý*, *Kewetek* 'követék', *temleczbe*, *kewes* 'köves', de közelében *fewld*, *ewrdegeket* | *é* helyén *i*: *kernýkbe*, *tewrtýnek*, *zekýbe* | *a* helyett *o*: *gyorson* | *o* helyett *u*:

ustoroztatta | *jt* helyett *ht* : *gyhtwen* stb. Hasonlóan a Fabulákban is : *pýchek* | *gyénerýseget*, *Az keselyreul*, *nekýl*, *repýlhetenek*, *keseryle* | *kewerek* 'kövérek', *ewremmel* | *gyhtet* 'gyűjtet' | stb.

A magyar nyelv tudatos irodalmi alkalmazásában részint egyidőbelije, részint nyomán járója Pestinek Sylvester János.¹ Az első lépést donatusi-melanctoni kapcsolatú Grammaticájával tette meg. Sylvester — munkájának fiához intézett és 1536-ból keltezett ajánlása szerint — előtanulmánynak (*προπαιδεύματα*) szánt »a mi hazai nyelvünkön, a mi fáradozásunkból« közzeéteendő Új Testamentum-fordításához (vö. GERÉZDI i. h. 66). Kiemeli az ilyenféle tanulmány jelentőségét, hangsúlyozza, mennyire hasznos, hogy »a természetes beszéddel hasonlítsuk össze az idegent«. Majd a közfelfogással szemben kijelenti: »Bolondozok bizony én a többi nemzetekkel együtt, ha neked és a hozzá hasonlóknak hasznára lehetek.« Az 1539-ben napvilágot látott *Grammatica Hungaro-Latina in usum puerorum recens scripta* — mint jeleztük — tulajdonképpen latin nyelvtan. A latin nyelvtani szabályok után sorakoznak benne a magyar nyelvi megfelelőek, illetőleg eltérések, s a latin grammatika egyes mozzanataihoz fűzött okos főre valló megjegyzései többször rámutatnak a megvilágításul használt magyar nyelv érdekesebb jelenségeire. Hibáit, hiányait jogosan menti az a körülmény, hogy az úttörés természetes nehézségeivel kellett megküzdenie.

1549-ben jelent meg az *Orthographia Vngarica Cracoviensis*: Dévai Bíró Mátyás munkája. Célja ennek nem az, hogy a XVI. század betűvető embereit a magyar szavak helyesírására oktassa, hanem az, hogy belőle az írástudatlan magyarok írni és olvasni megtanuljanak, s így a Szentírást jobban megérthessék.

A szójegyzékek, szótárak is jelentékeny mértékben hozzájárulhatnak a nyelv szabályozásához. És a XVI. század magyar irodalma nincs híjával az ilyeneknek.

1533-ból való a holland Murmellius János *Lexiconának*, szójegyzékének magyar átdolgozása. — 1538-ban jelent meg Pesti Gábor hat nyelvű szótára: »*Nomenclatura sex linguarum*«. Ennek az első sorban magántanulásra szánt szótárnak a kedveltségét mutatja, hogy négy, lényegében változatlan kiadása jelent meg. A szótár azonban inkább külföldön terjedhetett el, mivel magyar szavai német betűkkel voltak nyomtatva. — Nagyobb sikere volt itthon Szikszai Fabricius Balázs 1574 előtt készült szójegyzékének, amely eleinte kéziratban forgott és csak a szerző halála után tizenhat évvel, 1590-ben jelent meg nyomtatásban. A XVII. század közepéig kilenc kiadása ismeretes, és csak Comenius Amos János iskolakönyvei szorították ki. — 1585-ben jelent meg Lyonban Ambrosius Calepinus *Dictionariumának* az a kiadása, amely a magyar nyelvet is felvette a többiek sorába. Ez a már nem fogalomkörök, hanem betűk szerint rendezett tíz nyelvű és a magyar szókincs nagy részét felölelő szótár lett a forrása későbbi szótáríróinknak kétszáz éven át. — Megemlítjük még Verancsics Faustus 1595-ből való öt nyelvű betűrendes szótárát és a kéziratban maradt »Gyöngyösi latin-magyar szótártöredék«-et, továbbá a szintén kézíratos »Brassói latin-magyar szótártöredék«-et.

17. Irodalmi nyelvünk fejlődéstörténetének XVI. századi szakaszával TRÓCSÁNYI ZOLTÁN foglalkozott több rövidebb-hosszabb dolgozatában, főképen az »Irodalmi nyelvünk fejlődéstörténetéről« címűben (MNy. XIV, 1, 55, 120),

¹ TURÓCZI-TROSTLER i. m. 11 kk.

utóbb meg a »Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása« című értekezésében (MNYK. I/10, 1—20; a végén az idevágó könyvészeti utalások). Ő a kor irodalmi termékeinek széleskörű ismerete alapján és igen körültekintően figyelte és jelölte meg a fejlődésnek ebben a korban érvényesülő tényezőit és ekkor jelentkező mozzanatait

A XVI. század úgynevezett irodalmi nyelvéről egyelőre TRÓCSÁNYI nyomán adunk tájékoztatást.

TRÓCSÁNYI rámutat arra, hogy 1550-ig megjelent nyomtatványaink zöme *í-ző* nyelvjárású. Azonban hangsúlyozza, hogy e nyomtatványok *í-ző* jellegében nem szabad egységes irodalmi nyelv kialakulására valló tudatos törekvést feltételeznünk. T. i. ezekben az *í-zés*nek az egyetlen és véletlen oka, hogy a szerzők nagyjából egy vidékről valók: az ország keleti és északkeleti vidékeiről, s nem is igen tudtak másképen írni, mint a saját nyelvjárásukon, amely éppen *í-ző* nyelvjárás volt. Az *í-ző* nyomtatványok ekkori uralkodó szerepe még nem döntötte el irodalmi nyelvünk hangtani fejlődésének irányát. Grammatikák meg tankönyvek, melyeket iskolában tanítottak, Új Testamentum-fordítás, melyet prédikátorok használtak, énekes könyv, melyet gyülekezetben énekeltek, vagyis közkézen forgó művek voltak *í-ző* nyelvjárásban: és mégsem hatottak irodalmi nyelvünk hangbeli jellegének kialakulására. Ennek a hatástalanságnak az oka valószínűleg nem az, hogy kevés példányszámban jelentek meg, és ezért kisebb körben terjedtek el s nem is igen maradtak fenn. — H e l t a i G á s p á r Új Testamentum-fordításának ajánlásában olyan megjegyzést tesz, amelyből arra következtethetünk, hogy ő fogatkozást látott Sylvester nyelvében. Ez a fogatkozás TRÓCSÁNYI szerint az éles, sipító, az *ő* nyelvjárásától nagyon is különböző *í-zés* meg a zártabb magánhangzók gyakorisága lehetett. Hogy a XVI. században az egyes nyelvjárások mekkora területet foglaltak el, hol és hogyan voltak elhelyezkedve, azt csak sejtjük, de pontosan nem tudjuk. Az azonban igen valószínű, hogy az a nyelvjárás, amelyiken Sylvester írt, az *í-ző*, nem volt sokkal elterjedtebb, mint manapság, és akkor is sokkal többen voltak, akik az *í-k* helyett *é*-ket ejtettek. Tehát a magyar olvasók szeme, füle számára túlnyomórészt szokatlan, visszatetsző sajátság: fogatkozás lehetett az *í-zés*. És ez állotta útját elterjedésének, állandósulásának. — Az *í-zés* a XVI. század első felének irodalmi műveiben hangtani szempontból bizonyos egységesítést teremt. Annál eltérőbb azonban bennük a helyesírás. Mindegyik szerző külön csinálta meg, vagy — ami szintén nem lehetetlen — mindenik másképen tanulta meg az iskolában a helyesírást. A helyesírási sajátságoknak ez az elszigeteltsége azt bizonyítja, hogy az írók egymástól még alig tanultak.

TRÓCSÁNYI szerint: A XVI. század második felében megjelent művekről nem lehet kimutatni, hogy a század első felének irodalmi termékei hatottak volna rájuk. S y l v e s t e r, D é v a i B i r ó következetes nyelve és helyesírása nem talált követőkre. A század második felében jóval több magyar nyelvű nyomtatvány jelenik meg, de továbbra is nagy nyelvi és helyesírási eltéréseket látunk bennük. Az *í-zés* csaknem teljesen eltűnik a nyomtatványokból és S y l v e s t e r Bibliájának 1574. második, bécsi kiadásában van meg. A század második felében az *é-ző*, *e-ző*, *ő-ző* nyelvjárások küzdenek egymással, mégpedig nagyon keveredett formában, mert a szerző tájszólása mellett a nyomdász vagy korrektor elvei is érvényesülést nyernek a kiadványok nyelvében, de korántsem következetesen. A kolozsvári, debreceni és dunántúli nyomdák kiadványainak nyelve is, helyesírása is a legnagyobb tarkaságot mutatja. Ennek az az oka, hogy az irodalom hatása alatt az írók nyelvjárása hangtanilag »megromlik«, s az *ő-ző*

szövegekbe *ë-ző*, *ë-zők*be viszont *ö-ző* alakok keverednek bele. De hogy mennyit írhatunk itt az irodalmi hatás számlájára, vagy mennyi volt ebben a része az *ë-ző* vagy *ö-ző* ejtés természetes előnyomulásának vagy visszaszorulásának a magyar nyelvterület különböző pontjain, azt eldönteni alig lehet.

Helyesírás tekintetében szintén kísérletezést, ingadozást tapasztalunk az 1550—1589. között megjelent magyar nyelvű nyomtatványokban. A következetlenség ugyanazon írónál, ugyanazon nyomdásznál is szembeszökően nagy, és az öntudatlan küzdelem a különféle helyesírások között folyik, anélkül, hogy eredményre vezetne.

HORVÁTH JÁNOS hívta fel a figyelmemet arra, hogy Vilmányi Libecz Mihály mint korrektor ezt a verset illesztette Benczedi Székely István 1559-ben Krakkóban kiadott Világkrónikája elé: »Ez könyvet valamely magyar olvasandja magába, | Erről őnéki nagy vigasága legyen: || Hogy magyari nyelven az régi dolgok, idők is | Irván vannak, igaz chronika rendé szerint. || Hogyha pedig valamint az szónak módja kilenbez, | És az szóllásnak új folyamása leend: || Mindjárt az régi székelyek nyelvére tekintsen, | Kiknél tiszta magyar nyelv maradéka vagyon, || Ököztök példát ez könyvbéli szóra keressen, | És tőlök módot mostani írásra vegyen.« (HORVÁTH, Magyar Versek Könyve² 62—3.) »Deakvl vgan azon« (RMKT. VI, 379). Sajátságos, hogy Libecz (t. i. inkább ez a név alakja: a *bibic* madárnév változata), aki bizonyára az abaúji Gönc vidéki Vilmányra való (innen lehetett összeköttetése a Göncön lelkészkedő Bencédi Székellyel), a »székelyek nyelvét« dicséri és ajánlja mintául. Egyébként TRÓCSÁNYI (MNY. XIV, 1) szerint Székely Krónikája és zsoltárfordítása *í-ző* nyelvjárású, de »műveiben [azaz valószínűleg: nyelvjárásában; az Udvarhelyszék közepén fekvő Bencédéről] az *í-zés*nek nagyon fejletlen és következetlen állapota van meg«.¹

TRÓCSÁNYI (MNY. XIV, 56) a következő észrevételt teszi: »A XVI. század második felében még egy és ugyanazon író műveinek a nyelvében sincs meg az egység és következetesség. Ebből első pillantásra az következne, hogy a XVI. században még semmi tudatosság sem volt az írók nyelvében, hogy még nyoma sincs az irodalmi nyelv kialakítására valló törekvésnek. A valóság azonban az, hogy e korban gondolkozott, okoskodott az író is, olykor a nyomdász vagy korrektor is... Az egyetlen kivétel Heltai, aki nyelvi és helyesírási elveit ráerőszakolja „megrendelőire“, — ha szabad e korban e szót használnunk.« — TRÓCSÁNYI-nak igaza van. Az egyéni okoskodás, szeszély miatt nem szilárdulhat meg nálunk valami helyesírási vagy hangtani rendszer-féle. A könyv embereinek a saját maguk és mások fegyelmezése ez időben sikertelen maradt, s ennek a kárát a megszületendő magyar irodalmi nyelv vallotta.

18. Jelentékeny fordulatot hoz az ingadozásba, ide-oda hullámlásba Károlyi Gáspár hatalmas műve, a Vizsolyi Biblia, az egész Szentírás magyar nyelven, amely 1590-ben jelent meg. Ennek a nyelve *e-ző* (?). Ez a bibliafordító túlszárnyalja összes elődeit. Tiszta, érthető, világos stílusa, következetes helyesírása megmagyarázza azt a hatást, melyet előidézett. Szám-talan kiadást ért el, de a kiadók az eredeti szöveget mintegy szentnek tekintették, és alig-alig változtattak rajta. Így három századon át a Károlyi-biblia nyelve hangzott a református szószékekről, és ezen a nyelven olvasta a Szentírást

¹ Az udvarhelyi és a keleti székelység az eredeti zárt *é* helyett néhol *í-t*, de többnyire ehhez közel álló *é-t* vagy lapos nyelvvel ejtett *ē-t* alkalmaz (SIMONYI, Magyar Nyelv² 158).

a protestáns hívő a templomon kívül is. Mindamellett nagy túlzás van abban az állításban, hogy a magyar irodalmi nyelv kialakulását már a XVI. században Károlyi bibliafordítása eldöntötte volna. A katolikus írókra bizonyára nagyobb hatásuk volt Telegdi Miklósnak és Monoszlói Andrásnak, úgyhogy a katolikus egyházi irodalomban az *ë-ző*, illetőleg nem lehet tudni: *ë-ző* vagy *e-ző* nyelvjárást inkább ezek juttatták uralomra és nem Károlyi Gáspár. Ekként méltatja a Vizsolyi Biblia jelentőségét TRÓCSÁNYI (MNY. XIV, 122—3).

CSÜRY BÁLINT »Károlyi Gáspár bibliafordításának nyelvi hatásához« című dolgozatában (MNY. XXXVI, 238—48) TRÓCSÁNYIHOZ csatlakozva azon a véleményen van, hogy nem tisztán Károlyi bibliafordítása döntötte el az *e-zés* uralomra jutását, ellenben azt emeli ki, hogy a Károlyi-biblia nyelvi hatása a szókincs és szóláskincs terén volt kétségtől a legnagyobb és legáltalánosabb, ez adott külön stílus-réteggé fejlődve a református egyházi irodalom és szónoklat nyelvének bizonyos archaikus szint. CSÜRY meggyőzően mutat rá arra is, hogy a népnyelv is hatása alatt volt a Károlyi-biblia nyelvének, s számos szavát, szólását, közmondását onnan vette, illetőleg az onnan vettekből formálta.

1607-ben, tehát aránylag nem sok idővel a Vizsolyi Biblia után egy újabb nevezetes terméke jelent meg a protestáns irodalomnak: Szenczi Molnár Albert zsoltárfordítása. Ezt szintén nagyon is figyelembe kell vennünk, mint a nyelvi kiegyenlítődés egyik korai tényezőjét. Ennél kevésbé a helyesírási vagy hangtani hatás jöhet számba, minthogy főképen élőszóval terjedt, inkább bizonyos alak- és mondattani formák, szavak és szólásmódok általánosításába játszhatott hatékonyan bele.

Annak, hogy Heltai az 1560-as években rögzített helyesírását részben következetesen alkalmazta, részben mint nyomdatulajdonos erőszakosan is alkalmaztatta, a század végén és a következő század elején érték be a gyümölcsei. Mivel a két legelterjedtebb protestáns könyv: a Károlyi-biblia és Szenczi Molnár zsoltárkönyve igen csekély eltéréssel Heltai helyesírását használta és terjesztette, az diadalmaskodott, és — amint KNIEZSA (A magyar helyesírás története 15) rámutat —, az egyszerűsített Heltai-féle helyesírás lett a XVII. századi protestáns helyesírás.

19. Érdekes, hogy a korai ellenreformáció három vezetője Biharban született: Telegdi Miklós a Nagyváradtól nem messze keletre eső Telegden (1535.), Monoszlói András Nagyváradon (1552.) és náluk nagyobb szabású követőjük: Pázmány Péter ugyancsak Nagyváradon (1570.). Ezt a földrajzi, illetőleg tájnyelvi körülményt, mint valószínű hatóókot aligha lehet elhanyagolnunk, amikor nyelvük sajátosságait és ezeken át a katolikus irodalom nyelvi jellemvonásait szemügyre vesszük és magyarázzuk. Meglepő, hogy Pázmány, aki tizenkét éves korában elkerült Biharból és nem is jutott oda vissza, mennyire erősen érdeklődik szűkebb szülőföldje iránt idősebb korában: 1626-ban neki ajánlja egyik munkáját. Így aligha felejtette el az anyanyelvjárását sem, gyakori helyváltoztatásai és legkülönbébb vidékről való emberekkel folytatott érintkezése során.

Pázmány már 1605-ben »Az mostan támat vy tudomániok hamisságának...« című könyvének az utolsó lapján »A nyomtatáfba eset fogyatkozáfokruk« címen szóba hozza a helyesírást és a nyelvet. Először megjegyzi, hogy a »Német nyomtató« miatt »Némely beotűc fogiatkozáfá leon oka«, hogy ő helyén *eo*, ű helyén *ü* vagy *eu*, k helyén *c*, főképen szók végén, *sz* helyén

β van. Azután így ír: »Ennek feoleotte, a Magiar Orthographiaba nincz a mi Nemzetünknek valami keonzeonfegees regulaia, es Praeceptoma. Kibeol a keouetkeozik, hogy nem minniaian egy forman iriac vgian azon szotis, Igy lattiuk hogy nemelliec *e/merem*, egiebec *i/merem*. ki *künnien*, ki pedig *keonnien*. nemelliec *chiak*, egiebec *csak* auagy *c/ak*, etc. szokták írni. Az y pedig, es h, gyakran iratic nemellektül a magiar irasba, nemelliec pedig ritkan elnec ezeckel. En efféle aprolekra nem vifelttem nagy gondot, iollehet nem cfak a Z. beotának szük voltaert, de egieb okokbolis, mindenkor cf irtam a cfakot, cfudat, cfupat es a teob efféle szokat, mellieknek, hafonlo fonuffa vagion, A *czégert* pedig, *czigant*, *teczik*, *laczik*, *halhacza*, *Constanczinapolt* es a teob hasonlo keppen hangskodo szokat, czvel irtam.« (CorpGramm. 693—4.) — Ez világosan mutatja, hogy már írói pályája elején foglalkoztatták a nyelvi kérdések, annak a nyelvnek a kérdései, amelyben térítő törekvéseinek egyik főeszközét látta és becsülte.

P á z m á n y kitűnő érzékkel tudta felfogni a nyelvi átlagot, vagyis a magyarság zömének a nyelv szokását. Hogy pedig ezt a nyelvi átlagot terjessze, arra gyakorlati szempontok, írói munkásságának a célja készítették: nézeteivel, igazságaival minél szélesebb körhöz hozzáférközni. Ő érezte, sőt tudta, hogy ezt úgy érheti el, ha olvasóihoz nyelvi tekintetben minél jobban alkalmazkodik, ha számukra szokatlan nyelvi sajátságokkal nem ütközik bele azok nyelvérzékébe. Ebben az alkalmazkodási törekvésben — úgy látszik — saját nyelvjárási sajátosságait, ha nem is kiküszöbölte, de legalább is háttérbe szorította. Megjegyezhetjük, hogy ez az ő bihari anyanyelvjárása egyébként sem lehetett valami különösen kirívó táji beszédváltozat. Természetesen azért nem ritkák nála a mai köznyelvünkhöz viszonyítva tájnyelvinek minősülő hangalakok; pl. *szilid*, *firfiak*, *igirnek*, *itil*, *üdő*, *ujobban*, *künnyen* (Kalauz: Jeles Írók Iskolai Tára 42. sz. 82—3, 97).

Egy időben jobbra-balra vitatták annak a nézetnek a jogosultságát, hogy P á z m á n y nak döntő szerepe volt a magyar irodalmi nyelv fejlődésében. Hogy Pázmánynak mi volt a szerepe ezen a téren, az nincs elég világosan felderítve még. Az azonban nyilvánvaló, hogy hatása rendkívül jelentékeny a magyar prózai stílus kialakításában és ezzel együtt bizonyos külső-belső nyelvi sajátságoknak a szuggerálásában. Tekintélye a közhasználatban uralkodóvá tett számos hangtani, szótani stb. formát nemcsak szellemi követői, hanem ellenfelei körében is. Iratai évtizedek múltán, még a XVIII. század második felében is eleven hatóerőként érvényesültek a magyar nyelv irodalmi alkalmazásában. Természetesen ezzel korántsem állítjuk azt, hogy ő úgy teremtetten meg a magyar prózai nyelvet, hogy talán valami általános, szigorúan megszabott normát adott annak. Ő a fejlődést terelte olyan irányokba, amelyekben a magyar irodalmi nyelv tipikus sajátságai hosszú időkre kiformalódtak, illetőleg kiformalódhattak.

P á z m á n y 1570-ben, K á l d i 1572-ben, M o l n á r A l b e r t 1574-ben született, tehát majdnem teljesen egykorúak voltak. Káldi nagyszombati, Molnár szenci születésű, tehát mindketten ugyanazon vidékről valók. Sőt Káldi és Molnár nyelvének a viszonya tekintetében esetleg nem lényegtelen, hogy mindketten Győrött is voltak serdülő éveikben (BELLAAGH, Káldi egyházi beszédei: Jeles Írók Iskolai Tára 38. sz. 10). Molnár zsoltárfordítása 1607-ben, Bibliája 1608-ban, Káldié 1626-ban jelent meg.

K á l d i bibliafordítása 1605. októberétől 1607. márciusáig készült, tehát majdnem egy időben a Károlyi-bibliának Szenczi Molnártól javított és 1608-ban közrebocsátott kiadásával. De Káldi műve csak tizenkilenc év múlva, 1626-ban

került nyilvánosságra. Ettől kezdve 1732-ben és 1782-ben változatlanul, utána háromszor átdolgozva jelent meg és 1865-ig volt érvényben. Ez a körülmény magától értetődőleg nagy és tartós hatást biztosított neki.

Káldi stílusára, nyelvére maga ad magyarázatot és jellemzést prédikációi előljáró beszédében: »Az udvari ékesszóllásra sem nem érkeztem, sem nem erőlködtem«. Az emberi bölcseségnek nem »czapragos« (cafrangos) igéivel akart gyönyörködtetni. Az ő nyelve nem olyan áradó folyású, színekben gazdag, mint a Pázmányé, hanem valóban »vágott« és vágó, a dolgok velejébe vágó beszéd. Káldi bizonyára tanult, de okult is Pázmánytól. Nála — a mostani köznyelvhez viszonyítva — kevés a »nyelvjárási« alak, kevesebb, mint Pázmánynál.

»A katolikus helyesírás kialakulásában Káldi Györgynek van olyan szerepe, mint Heltainak a protestáns[é]ban... Még Pázmány is sokat tanult tőle...«: KNIEZSA nézete (i. m. 15). KNIEZSA (i. m. 16) szerint Pázmánynak azzal a módosításával, hogy a cs hangértékű *ch* helyébe a *cs*-t bevezette, a katolikus helyesírás a XVIII. század végéig állandósult.

20. Abban az időben, amikor az irodalmi nyelv kialakulása az ismertetett tényezők hatására fokozott mértékben előre haladhatott és szűkebb keretekben előre is haladt, egy szerencsétlen politikai fordulat és helyzet miatt a nyelvjárások természetes kiegyenlítődése — a dialektikus fejlődés érthető sajátossága! — részben megakadt, részben előre is mozdult. A török hódoltságra gondolok. Az ország középső részei majdnem teljesen kikapcsolódtak a magyar életből, s így éppen a középső nyelvjárások, amelyekben és amelyeken át az összehasonulás leginkább megtörténhetett volna, elszigetelődtek vagy kipusztultak. De a török hódoltság hatásának ez az egyik oldala: a másik az, hogy a török hódoltsági körzetből a magyarság jelentékeny részei elmenekültek, a királyi Magyarországra és Erdélybe, magukkal vitték nyelvjárásukat, és új települési helyeiken a nyelvi kiegyenlítés csíráivá lehettek.

BÁRCZI GÉZA igen megszívlelni való nézete szerint: »A XVI. századtól kezdve kialakult a laikus íródeákokból az egyházon kívül is egy külön értelmiségi réteg, melyet a latin nyelv sokkal kevésbé kötött, mint az egyháziakat. A török hódítás a tanult emberek jelentékeny részét kiűzte otthonából és összezsúfolta a Felvidékre.« (Alapismeretek.)

A magyarság uralkodó vagy felső osztályai műveltségi szintjükben — amint korábban, hasonlóan ez idő tájt — egyáltalában nem álltak vagy alig álltak fölötté az uralmuk alatt élő társadalmi rétegeknek, vagy ha bizonyos fokú iskolázottságuk révén magasabb fokú műveltség birtokába jutottak is, ezt a műveltséget latin nyelven szerezték és tartották meg. A magyar nyelv arra szolgált, hogy az egymással és az úgynevezett néppel való mindennapi érintkezésük eszköze legyen. Az ebben a mindennapi érintkezésben adódó tárgyaknál fogva nem voltak meg vagy nem támadtak egy fejlettebb vagy általánosabb nyelvtípus alakulásának indítékai, szükségletei.

Nem akarok, mert most nem tudok részletesen foglalkozni azzal a vitával, amely a Magyar Nyelv 1950—1951. évfolyamaiban folyt BÁRCZI GÉZA és DEME LÁSZLÓ között a magyar nyelvtörténet korszak-beosztásának kérdése körül (BÁRCZI: MNy. XLVI, 1—8; DEME: MNy. XLVI, 210—22; BÁRCZI: MNy. XLVII, 125—35). De az irodalmi nyelv kialakulásával kapcsolatos részleteikhez mégis — bár ezúttal röviden — hozzá kell szólnom. — BÁRCZI »A magyar nyelvtörténet korszakai« című cikkében (MNy. XLVI, 7) ezt írja: »A középmagyar korszak végét az irodalmi nyelv kialakulása adja. Természetesen ez

a dátum is önkényes. Az irodalmi nyelvre való törekvés már a XVI. század folyamán határozottan megfigyelhető, s a XVII. század eleji írott nyelv — a mai irodalmi nyelvhez viszonyítva — még túlságosan rögzítetlen, egysége csak kialakulóban van. Így elképzelhető, hogy laikus észre sem veszi, hogy e fontos eseményt nem a XIX. századtól kell datálni. Ámde az alapok le vannak rakva, s ebből a szempontból a XVI. és a XVII. század nyelve között a különbség felülről. — DEME (MNY. XLVI, 218) kétségét fejezi ki BÁRCZINAK azzal a fel-fogásával szemben, hogy a magyar irodalmi nyelv a XVI. század végéig kialakult. Ezt jegyzi meg: »Nem tudjuk, mit nevez BÁRCZI irodalmi nyelvnek és mit nevez kialakultságnak. Az azonban kétségtelen, hogy a XVII. és XVIII. század ingadozó, a táji nyelvek minden különbségét felölelő, egyetlennek elfogadott főtípust azonban egyáltalában nem mutató állapotát irodalmi nyelvnek nem nevezhetjük...« — BÁRCZI »Nyelvtörténetünk korszak-beosztása« című cikkében (MNY. XLVII, 134) azzal kapcsolatban, hogy ő régebből keltezi a magyar irodalmi nyelv kialakulását, megjegyzi: »Deme szerint Mikes és Faludi pl. nyelvjárásban írtak. De akkor Tamási Áron is nyelv-járásban ír, mert aligha van több erdélyizmus Mikesnél, mint Tamásinál, sőt ha Faludi nyelvjárásban írt, nyugodtan mondhatjuk ugyanazt pl. Illyés Gyuláról. E szerint irodalmi nyelv ma sincs, sőt talán sehol a világon nincs.«

Amit fentebb kifejtettem, annak alapján a következő megjegyzéseket tehetem: Egyrészt Károlyi—Molnár Albert, másrészt Telegi—Monoszlói—Pázmány—Káldi vonalán, és úgy, hogy a két vonalon többé-kevésbé megállapodott elemcsoportok az ismertetett előzményeknél fogva összeestek, kialakult egy meglehetősen egységes nyelvtípus. Azt mondhatnók, hogy a XVII. század közepéig fővonásaiban szinte megvolt a magyar irodalmi nyelv, csak — nem használták. Nem használták a nyelvközösség széles köreire kiterjedően; nem használták még azok sem, akik írtak, sőt tudták, hogy irodalmat művelnek. És ezzel összefüggésben felvetődik egy olyan szempont, amit én »A nyelv- emlékségek korhatárolása« című cikkem idézett részletében némileg pedzettem, s amit határozottan DEME állít előtérbe (MNY. XLVI, 220—2) — szerintem joggal. S ez az, hogy egy olyan kérdésben, hogy megvolt-e már az irodalmi nyelv, nem csupán a kialakult nyelvi rendszer jellegét kell figyelembe venni, hanem a nyelvközösségben és a társadalomban betöltött funkcióját. — Ilyen funkció szempontjából pedig a XVII. század közepe tájáig kialakult nyelvi változat nyelvjárás volt — magasabb szintű és írásos nyelvjárás, de nyelv-járás. Ez a »nyelvjárás« hatott. Hatni tudott, mert megvoltak benne az irodalmi nyelvről való elterjedés feltételei. És ezeknél a feltételeknél fogva bizonyos körülmények továbbfejlődésével, más körülmények fellépésével mindig jobban és jobban érvényesült.

21. Hogy a vázolt nyelvtípust mennyire nem használták, azt szembe és fülbe tűnően bizonyítja XVII. századi, sőt a század második felebeli költészetünk.

De mielőtt ezt elővennők, persze jelenleg csak felületileg, vessünk vissza egy-két futó pillantást, vissza a XVI. századba.

Tinódról ejtünk néhány szót. Ő a Baranya megye nyugati határán Szigetvár környékén feküdt Tinódról való lehetett; így kerülhetett Sziget urának, Török Bálintnak a szolgálatába. Erről a tájékról vihette magával az ő-zést. A Tinódi ő-zése azonban nem a mai ő-ző nyelvjárások egyenletes ő-zése. Van nála: *szörzése, löt, tisztösséges, üdvösségös és üdvességes, üdvességökre, régi-*

dedön ; nem *ö-ző*: *Terek* Bálint és *terek* ; *ü* helyén még *i* : *igyőkbe* ; vannak *i-ző* formák, mint *szegin*, de *szerént*. Az eredeti nyelvjárása volt-e keveredett, vagy a vándor énekespálya során vegyültek-e beszédében és írásában a különféle jellegű hangalakok, erre nézve bajos állást foglalni. Az nyilvánvaló, hogy Tinódinak nem volt »köznyelve«, és ez a körülmény nem éppen akadályozta, hogy az 1540—1552. közti idő kedvelt énekes riportere és vezércikkmondója legyen.

ECKHARDT SÁNDOR »Balassi Bálint nyelve és írása« című dolgozatában (MNY. XXXIX, 89—99) ezeket az észrevételeket teszi: »A legmeglepőbb tanulság, amit Balassi Bálint sajátkezü írásainak tanulmányozásából meríthetünk, hogy a költő sohasem használt *i-ző* alakokat. Márpedig a Radvánszky-kódex legtöbb darabjában az *i-zés* uralkodik, s egyik-másik darabjának hangzását, ritmusát ez a hűtlen átírás teljesen meghamisítja.« (I. h. 91.) Utána több adatot sorol fel, mely szerint az *i-ző* formákat a Radvánszky-kódex másolója rontotta bele a költő eredeti nyelvtípusába. Majd így folytatja: »A másoló e szerint nem nógrádi vagy zólyomi ember volt, mint maga a költő, ki a magyar nyelvet Zólyomban, Kékkőn és Divinben tanulta, hanem olyan vidékről származott, ahol az *i-ző* nyelvjárást beszélték a XVII. század közepe táján.« (I. h. 92—3.) Mindebből ECKHARDT ezt a következtetést vonja le: »Balassi kritikai kiadásában tehát valamennyi *i-ző* alakot át kell írunk *é-s* alakra, mert az eredeti költeményekben ilyen *i-ző* formák sohasem voltak.« (I. h. 93.)

Hogy B a l a s s i csakugyan nem *i-ző* nyelvjárásban alkotta meg költeményeit, azt a költőnek STOLL BÉLÁTÓL felfedezett versrészleteket tartalmazó sajátkezü kézírata (MNY. XLVIII, 166—75) is igazolja, amennyiben egyetlen egy *i-ző*nek minősíthető formát nem találunk benne, pedig bőven kínálkozott volna *i-zési* lehetőség. — Hogy a költő »anyanyelvjárás«-ába egyéb nyelvjárások formái, elemei belekeveredjenek, ahhoz természetes indítékok forogtak fenn abban a maga idejében bizonyára párját ritkító mozgékony-ságban, a rendkívül gyakori helyváltoztatásban, különféle tájakról való emberekkel folytatott sűrű érintkezésben, amelyet Balassi élete adatszerűen mutat, és amely még fokozottabb mértékben feltehető.

Erősen nyelvjárási jellegű Z r í n y i nyelve. Azon, ahogy ír, világosan érződik, hogy délnyugati Dunántúlnak, ha nem is szülötte, de a gyermeke beszélhetett így. Nem igen látszik erről az oldalról a munkáin, hogy serdülő korában hosszabb ideig Pázmány közvetlen környezetében élt, ahol ok, mód, alkalom bőven lehetett nyelvi kiegyenlítődésre. Az is mutatja, amit az olvasónak mond: 'irt, az mint tudott'... s 'hogy soha meg nem corrigálta munkáit, mert üdeje nem volt hozzá, hanem első szülei elméjének'.

G y ö n g y ö s i ről nem mondok többet, csak azt, hogy palóc mint ember és palóc mint költő. És érdekes, hogy erősen palócos nyelven közönséget tudott magának szerezni és később is hosszú időn át meg tudta azt tartani. Gyöngyösinek nagy közönségsikerei voltak nemcsak a maga korában, de később is, tehát a nyelvjárási jellegzetességek nem zavarták munkáinak tárgyuknál, alakításuknál és előadásuknál fogva felkeltett és ébren tartott élvezését.

Sok a nyelvjárásiasság a XVIII. század első felének írói, költői közül a csallóközi születésű és ottani lakos A m a d é L á s z l ó nál és a nyugat-dunántúli származású és később is ott sokat forgoló d ó F a l u d i F e r e n c nél. Az önkéntelenséggel költő Amadé esetében ez nem meglepő, de különös figyelemre méltó a Pázmányt követő Faludi esetében, akiről ismeretes, hogy tuda-

tosan, sőt céltudatosan bánt a nyelvvel és rendszeres nyelvújítást folytatott. — Persze az időszaknak más íróiról is lehetne, de nem most, beszélni ebben a tekintetben.

Különös, hogy amikor a próza nyelve a XVII. század közepén legalább bizonyos csoportok műveiben nagyjában egyöntetű formát ölt, a költészet nyelve legtöbbször erősen tarkállik a nyelvjárási színektől. A fordítottját tapasztaljuk két század múlva: ekkor a költészet nyelvében valósul meg jóval előbb az egység, a próza nyelve jó sokáig elmarad mögötte a gondolatközlés szabatosságának és hatásosságának nagy kárára.

22. Társadalmi élet, amely különböző nyelvjárású embereket nagyobb számban és sűrűbb gyakorisággal összehozott, Erdélyben volt. Ennek a társadalmi életnek alapja politikai: az erdélyi fejedelemség. Az erdélyi fejedelmi udvar és a vele kapcsolatot tartó, jelentős részében eléggé emelkedett műveltségű erdélyi úri rend körében egy társalgási nyelvtípus alakult ki. Az erdélyi történet- és emlékirók, így Szalárdi János, Kemény János, Bethlen Miklós, Cserei Mihály, Apor Péter kifejező eszköze volt ez az erdélyi köznyelv, mégpedig az értelemnek fényes és hajlékony, a fantáziának színes, az érzelemnek finom rezgésű eszköze. Ezekkel a jelességeivel emelkedik különösen magasra Mikes Kelemennél. Irodalmunk és irodalmi nyelvünk fejlődésének igen nagy, mondhatjuk: tempóvesztése, hogy Mikes munkái általában nem jutottak idején nyilvánosságra, illetőleg amikor, 1794-ben a Törökországi Levelek közönség elé került, akkor sem egészen az írója adta hiteles formáival jelentkezhett. A nyelvtípus a XVIII. század második és a XIX. század első felében is tovább élt és irodalmilag is érvényesült. Midőn az erdélyi írók a múlt század harmincas éveinek a végén nagyobb számmal lépnek fel irodalmunkban, sokban ennek a nyelvtípusnak a sajátosságait mutatják, így Jósika, Kemény.

23. Számos igen becses tanulságot nyújthat a XVII—XVIII. századi nyelvtanszerzőknek és grammatikai megjegyzéseket ejtegető nyelvbarátoknak erről az oldalról való tárgyalása. Most csak egész röviden foglalkozunk velük.

A nyelvtanírók törekedtek minél általánosabb érvényű szabályokat megállapítani, de ezt csak a megfigyelésük körébe eső anyag alapján tehették, ami a XVII—XVIII. század folyamán nem igen volt tág. Sőt még az is valószínű, hogy az esetek többségében érzelmi okokból, a maguk nyelvszokásához való vonzalmukból elsőséget adtak saját nyelvjárásuknak.

1610-ben adta ki Grammaticáját S z e n c z i M o l n á r A l b e r t. Móríc hesseni fejedelem kedvéért és megbízásából Ramus rendszere alapján. Úgy hitte és úgy is vallotta, hogy az első magyar nyelvtant ő írta meg, mivel Sylvester nyelvtanát nem ismerte. Művét két részre tagolja: az etymologiaira és syntaktikaira. A grammatika az ő felfogása szerint a helyes beszéd tudománya. Az etymologia a szavak jelentését és mineműségét tárgyalja, a syntaxis pedig a mondat szerkesztést szabályozza. Fonetikai észrevételei éles megfigyelő tehetségről tanúskodnak. Alaktani és mondattani részleteiben a latin grammatikák nyomát követi. Gyakorlati célja van: hogy könyvéből idegenek könnyű szerrel elsajátíthassák a magyar nyelvet.

G e l e j i K a t o n a I s t v á n t, a híres-hírhedt kálvinista hittudóst és püspököt az alkalom tette nyelvészé. Írogatása közben több észrevételt tett és ezeket a jegyzeteit jónak látta közrebocsátani részint a maga szólás-, illetőleg írásmódjának mentsége, részben pedig az ifjúság okulása céljából.

Így jelent meg a »Titkok titka« című művének a Toldalékaként a Magyar Grammatikátska 1645-ben. Geleji nem a magyar nyelv rendszerét nyújtja, hanem a jó nyelvérzéssel megáldott nyelv művelő nyilatkozik meg, aki a magyar nyelv gyakorlati használatára nézve fontosnak látszó szempontokat akarja tisztázni. Bántotta őt a helyesírásban uralkodó zavar: »csaknem mennyi magyar vagy, megannyi módon ír«. Hogy ezt a zavart eltüntesse, a helyesírást egységessé tegye, a fonetikus írással szemben az etimologikus helyesírás mellett kardoskodik. Hangsúlyozza, hogy a megotrombult, elpusztult, de eredetében ékes és bölcs nyelvet művelni kell. Figyelemre méltó nézeteket hangoztat a nyelvújítás kérdésében és érdekében.

Egyszerűen csak felsoroljuk a XVII. század második feléből való magyar nyelvtanokat: 1. Komáromi Csipkés György: Hungaria Illustrata. 1655. — 2. Pereszlényi Pál: Grammatica Linguae Vngaricae. 1682. — 3. Kövesdi Pál: Elementa Linguae Hungaricae. 1686. — 4. Szőnyi Nagy István Magyar Oskolája. 1695. — 5. A XVIII. század elejéről: Tsétsi János: Observationes Orthographico-Grammaticae. 1708.

A nyelv minőségi értékelésére vonatkozó határozott fogalmazású első megjegyzések a XVII. század végén, Misztótfalusi Kis Miklósnak 1684-ben készült és 1697-ben közrebocsátott Epistola Apologeticája III. »Ratiocinatio de Orthographia: Elmélkedés a helyesírásról« című munkájában jelennek meg. — »Curam linguae et sermonis puritatem« (CorpGramm. 608). Vagyis 'a nyelvbéli gondosságot és a beszéd tisztaságát' teszi meg vezérelvévé. És ehhez kapcsolva írja alább a következőket: »Azokban pedig, amelyeket amint hallgatás révén jelentkező egyetértéssel helyeseltetek nem mert gáncsolni senki sem, mindenkinek csodálatára szolgál a maga szabatos magyarságával Pázmány Péter, Molnár Albert, Gelei István, Medgyesi Pál, Apáczai János stb., akik hogy sokaknak a magyar nyelvben elkövetett visszaéléseit és hibáit kijavítsák, vagy nyelvtant írtak, vagy más műveikben rajzolták meg a maguk stílusával az igazi és eredeti magyarságot; és panaszt emelve a sok visszaélés ellen, a maguk példájával mentek előre, hogy a nemzetet rávezethessék arra, hogy gondot kell fordítani a nyelvre, mind a beszédben, mind az írásban. Ezt a törekvésüket kevesen ugyan kárhoztatták, de mégis kevesebben követték.« (I. h. 608.) Íme a nyelvi minta, illetőleg egyelőre a nyelvi minták lehetőségének, illetőleg szükségének a felvetése. Elsősorban ezekből a mintákból való válogatással, csak másodsorban a maga kiegészítő leleményeivel igyekezett kialakítani a maga mintáját. — MISZTÓTFALUSI 1697-ben felveti, hogy őseink korában: »tselekő/zik, scribebant per ő; iam gaudemus, (praeter paucos alicuius Hungariae anguli indigenas) ridere antiquitatem pro eo, scribentes nunc per e«: vagyis »tselekő/zik, így írták: ő-vel; ma már kinevetjük — Magyarország valamely zugának kevés számú bennszülöttei kivételével — a régieket, mivel most e-vel írjuk« (CorpGramm. 629). Egyébként az ilyenekben: *annakfölötte, elröjté, a' főtétben, a' fölső házban* az ő-zést »de Felföld«: felföldi jellegűnek mondja (hasonlóan 615). — Amit Misztótfalusi »orthographia« címen tárgyal, az jelentékeny részében nem helyesírási kérdés, noha még legeslegújabbban is ezen a fedőnéven szoktak róla beszélni. A nyelv hangtani mozzanatai az irodalmi nyelv szempontjából való súlyuknak megfelelően foglalkoztatják őt. A nyelv helyesírási és hangtani elemeinek rendszerbe foglalása felé tett első komoly lépésnek kell megbecsülnünk a »Ratiocinatio«-t.

Már a Kartauzi Névtelen sorompóba lépett az anyanyelvi műveltségért, de nem önmagáért, hanem mert érezte, hogy vallásos céljának egyik fő szolgálója

lehet. A nyelvi egység azonban nem érdekelte őt, amínthogy nemzedékek következtek utána, akik nem sejtették meg annak nem mint célnak, hanem mint eszköznek a hasznosságát. Százhetven évnél, a mohácsi katasztrófától majdnem Buda visszafoglalásáig terjedő időnek, a nemzet anyagi-lelki ziláltsága és szétszakítottsága korának kellett eltelni, amikor valaki meglátta, hogy a közös nyelvnek egységesnek kell lennie. — S amikor az európai hírű nyomdász a nyomdászat fontosságát hangsúlyozta, annak megfelelő ez irányú alkalmazásáért küzdelembe bocsátkozott, valóban az irodalmi nyelv fejlesztésének leglendítőbb eszközét ragadta meg. És sajnos, hogy ezt kora »illetékeseinek« meg nem értése kicsavarta a kezéből, mert ezzel a magyar irodalmi nyelv fejlődését nem csekély időre visszavetette. Nemcsak az ő tragikuma, de irodalmi nyelvünk gyorsabb ütemű fejlődésének akadályja, hogy a technikai és szellemi tényezők összefüggésének nem időelőtti, csak ideje előtti felfedezője hajótörést szenvedett.

24. Kerékkötője volt a magyar irodalmi és társalgási nyelv fejlődésének az a sajátságos szerep, melyet a latin nyelv játszott nálunk hosszú időn keresztül. A latin nemcsak hivatalos nyelv volt nálunk, hanem a nemzet magasabb műveltségű rétegeinek társalgási nyelve is. Mellette a magyar nyelv teljesen háttérbe szorult az iskolában is; csak megtűrt, alárendelt, statisztika, csupán kisegítő eszköz. Sőt a latin nyelvhez való ragaszkodást nemzedékeken át éppen azért tekintették nálunk kötelezőnek, mert a latin nyelv használatában a nemzet jogainak egyik fő biztosítékát látták. És ez főképpen II. József németesítési törekvései ellenszereként időlegesen valóban jogosult és hatásos is volt.

Az iskola a műveltségnek nemcsak terjesztésében, hanem egységesítésében is fontos tényező, s így a műveltség fő hordozójának, a nyelvnek az egységesítésében, kiegyenlítésében jelentékeny szerepet játszik. A magyar irodalmi nyelv fejlődését megkötötte a latin nyelv uralkodó szerepe az iskolázásban és a közéletben. A latin nyelv az iskolai oktatásnak központi tárgya és fő eszköze.

Némi lendületet adott vagy adhatott a magyar nyelv iskolai tanításának és ezzel a magyar köznyelv kialakulásának a Mária Terézia korabeli közoktatási reform. Mária Terézia 1777-ben nyomtatásban kiadta rendeletét, melynek címe »R a t i o E d u c a t i o n i s totiusque Rei Literariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas«. A Ratio szerzői Ürményi József és Tersztyánszky Dániel. Benne a közoktatás, amelyet addig kizárólag az egyházak ügyének tekintettek, először válik állami ügyé. Ez mindenestre haladó mozzanatként emelhető ki. — A Ratio megkívánja a »nemzeti iskolák«-ban a magyar nyelv tanítását. Nemzeti iskolákon a népiskolákat érti. Nemzetek pedig a tulajdonképeni magyar, a német, tót, horvát, rutén, illír, oláh. Első helyen sorolja fel, de a többi mellé rendeli a magyart. A magyar éppoly nemzet, mint a többi. A cél nem az, hogy a hazában élő nyelvek egyike, jelesül a magyar mint nemzeti és államnyelv érvényesüljön, hanem, hogy a tanulók anyanyelvükön kívül, pusztán gyakorlati okokból, megtanuljanak egy-két hazai nyelvet is. A nyelvnek »fajta« vagy népi, nemzeti öntudatot adó ereje teljesen ismeretlen fogalom az új rendszer megalkotói előtt. A haza és szülőföld megbecsülésének szempontjából adnak jelentékenyebb helyet a magyar nyelvnek, nem a nemzeti érzés szempontjából. — De mégis fontos lépés volt ez a magyar nyelv terjedése és fejlődése javára is. S különösen igen jelentős mértékben hathattak egy általánosabb magyar nyelvtípus kialakítására a Ratio rendelkezései nyomán használatba kerülő magyar nyelvkönyvek: ábécés könyvek és nyelvtanok. Az ábécés

könyvek szerzője nem kisebb ember, mint Révai Miklós.¹ Hivatalos jellegüknél fogva e tankönyveknek nagyobb a presztizsük, szélesebb körben terjednek, mint a korábbi nyelvtanok. Mindemellett a Rationak a magyar nyelv tanítását illető intézkedései legalább is mérsékelt eredményűek lehettek. Elégé kiderül ez egy adatból, amelyet GÁLDI LÁSZLÓnak »A magyar nyelvújítás forrásaihoz« című dolgozatában (MNy. XLVIII, 29) találunk: P á n c z é l P á l »A magyar nyelvnek állapotjáról, kimiveltethetése módjairól, eszközeiről« című 1806-ban közzétett értekezésében írja: »a nagyobb Oskolák ugy lévén formáltatva, hogy a' Deák nyelvvel bajoskodnak a' gyermekek: az Anyai nyelvet közbe lehetne tanítani rövid Grammatica szerént«. — A gimnáziumi tanítást az 1806. évi új Ratio Educationis utasításai szabályozták. Eszerint a magyar rendes tantárgy.

25. Eleven irodalmi élet, valóban szerves irodalmi közösség és ezekkel összefüggésben az irodalomnak kollektív fejlődése azzal a korszakkal kezdődik, amelyet irodalomtörténetírásunk mint a felújulás korát szokott megjelölni. A különböző irodalmi vagy költői iskolákhoz tartozó írók összeműködéséből, ezeknek az irodalmi iskoláknak vagy csoportoknak ellentéteiből és küzdelmeiből olyan mozgalom támadt, amely a kiegyenlítődést nyelvi téren is nagyban előmozdította. Az irodalom munkásai azonban ekkor már nemcsak távolból, irataik útján érintkeztek egymással, hanem helyileg is összekerülnek, fizikai érintkezésük révén is hasonulhatnak egymáshoz, mint pl. a Bécsben élő testőrírók, a kassai írók társasága, a komáromiak, a debreceniek, vagyis az úgynevezett irodalmi szállások tagjai.

Bessenyei, aki a felújulási mozgalomnak az első lökéseket adta, és a magyar nyelv ügyét annyira előtérbe állította, munkái nyelvében — a mai irodalmi nyelvhez viszonyítva — még mindig elég sok zárt körű tájnyelvi elemet használ. Mégpedig nemcsak Pontyiját vagy a Philosophus közrendű személyeit beszélteti nyelvjárásban, hanem más szereplőit is. De hogy az erős tájnyelvűséget az irodalom nyelvéből kirívónak tartja, abból látszik, hogy Pontyi udvarbírája levelét a komikum célzatával csupa gazdasági és halászlát kifejezéssel zsúfolja tele.

Csokonai vándorpályája, legkülönbözőbb tájnyelvekkel való megismerkedése elősegíthette az irodalmi nyelv egységesülését, különösen abban a debreceni vagy tiszántúli irodalmi körzetben, amelynek főtékintélye és példaképe volt évtizedeken át. Nyelvi vonatkozású észrevételeivel is hatott.

Az akkor megvívott szenvedélyes hangú polémiák sok nyelvi — az irodalmi nyelv szempontjából fontos nyelvi — kérdést felvetettek vagy tisztáztak, különösen pedig tárgyi és alanyi jellegű mozzanataiknál fogva a nyelv iránt való érdeklődést erősen fokozták. — Baróti Szabó Dávid és Rájnis József prozódiai vitájának nagyobb volt a nyelvészeti, mint a verstani fontossága, s az egységes irodalmi nyelv megalakulásával valóban összekapcsolódott. Baróti Szabó csak az élő nyelvszokást vette figyelembe, s hajlott a székely ejtés felé, míg Rájnis a szóeredetre és nyelvtörténetre is figyelt. Révai is Rájnissal tartott.

26. Mint láttuk, íróink már a kódex-szerzőktől kezdve érezték, sőt többkevesebb világossággal tudták is az élet és a nyelv, mégpedig az anyanyelv

¹ Vö. FINÁCZY ERNŐ, A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában I—II.

kapcsolatát. Ennek a viszonyoknak a felismerése azonban a magyar nemzetet és társadalmat valóban dinamikusan mozgó erőként lépett fel és hatott a nyelvújítás korában.

A nyelvújítás a tárgyi helyzetnek nem egy ponton lényeges és gyors megváltozása, mindenesetre sokaknak a világgal való új viszonyba lépése miatt szinte azonnali szükségletként merült fel. Ezért jelentkezik nemcsak tudatos, szándékos, hanem tervszerű, majdnem rendszeres formában. Az igények gyors kielégítésére való törekvés magyarázza nagyrészt túlzásait, nem egyszer a természetes nyelvfejlődésből groteszkül a szó szoros értelmében kirívó, kisíró torzszülötteit.

»A nyelvemlékség korhatárolása« című cikkemben ezt írom 1949-ben a nyelvújításról: »A nyelvújítás a magyar nyelv változásában, egyebek közt szókészletének a módosulásában is valóban roppant jelentőségű, katasztrofális fordulat. A „katasztrófa“ szóval itt eredetibb: 'megfordítás, fordulat' értelmének megfelelően a változás, átalakulás forradalmi jellegét és nagyméretűségét, szerfölött való sokirányúságát kívánjuk jellemezni, nem pedig „szerencsétlen“ voltát, mert hiszen a reform kedvezőtlen következményei teljesen eltörpülnek a nyelvi és szellemi megújulásnak kedvező hatásai, eredményei ellenében. Ha a „régí“ nyelv szókészletét, kifejezésanyagát akarták vagy akarjuk számba venni, a nyelvújítás valóban természetes határnak kínálkozik.« (MNY. XLV, 314.) — A felvilágosodás szellemétől nyelvünk is számtalan elemében megvilágosodott, a felvilágosodás fényétől az eddigi ütemhez képest erősebb, rohamosabb tenyészetnek indult.

A nyelvújítás dinamikájában a fő lendítő kerék szerepét Kazinczy Ferenc töltötte be évtizedeken keresztül. Ezt a szerepet nincs érkezésem még a legtömörebben sem vázolni. De gondolom, felesleges is, mivel erre vonatkozólag mindenki elegendő mértékű tájékozottsággal rendelkezik. Csupán ennyit emelek ki: Kazinczy központi irányadó fórum, szinte hatóság. Tömegesen veti fel és rögzíti meg az új szókat, a friss fordulatokat. Irányadó fórum a negatívumban is: ellenhatást vált ki, és a visszahatásból támadt éles, szenvedélyes, kíméletlen küzdelemnek, a neológia és ortológia harcának, rendkívül üdvös eredménye volt az irodalmi nyelv fejlődése terén. Kazinczyék és ellenfeleik harcában sok a hasonlóság Pázmány és protestáns vitafelei csatázásához, többek közt abban is, hogy most is a nyelven át az életért, a modern változatban a műveltségért, haladásért, a társadalom fejlődéséért folyt a küzdelem. A sztálini elvhez hasonló felfogás készítette Kazinczyt és híveit, az, hogy a nyelv a harc eszköze, a társadalom harcáé. A Mondolat-vita nem csak a nyelv, hanem az akkori magyar társadalomé egy jövőző magyar társadaloméért. És ez a társadalom igen jelentős mozzanataiban el is jött a reformkorban, midőn a szűken mérve »irodalmi reformer«-nek megjelölt Kazinczytól a gazdasági, társadalmi és politikai reformer, Széchenyi vette át a fegyvert, akinek éppen ezért a nyelv, a megújuló nyelv is a legelsőrendű gondjai közé tartozott.

Az imént azt mondtam, hogy a nyelvújítás túlzásait nagyrészt a tárgyi, illetőleg társadalmi helyzet indítékai magyarázzák. Nagyrészt! Tudniillik részben más magyarázatokkal is számolnunk kell: egyéni sajátosságokkal, legelsősorban Kazinczy egyéni sajátosságaival. Kazinczy a kelletnél kissé erősebben állította előtérbe az ízlést, a maga érzése és megítélése szerint elvont »szép«-et; előtérbe állította a költészetben, irodalomban, de a költészetben és irodalmon kívüli nyelvelemek megújításában és megteremtésében is. Ezért a nyelvújítás mozzanatai számos ponton szinte kényszerűen

felidézték a természetes nyelvfejlődésnek és a természetes nyelvfejlődés képviselőinek igen gyakran éles, szenvedélyes, de — hozzá tehetjük — nem egyszer jogosult visszahatását.

Az egészséges visszahatás segítette, sőt — mondhatjuk — képviselte a nyelv természetes szervezetét, hogy kivesse magából a felesleges és a maga fejlődéséből kiütköző újításokat. Tehát a magyar nyelvújítással kapcsolatban: a társadalom és a gondolkodás módosulása miatt szükségszerűen vannak változások, de forradalom, önmagából való kifordulás nem lehet, mivel ez a nyelv funkciójával ellenkezik.

27. Egységes irodalmi nyelvtípus kialakításában és fenntartásában jelentékeny szerepet játszik a *h í r l a p i r o d a l o m*. Az irodalmi fellendülés korában kezdődik nálunk a magyar nyelvű hírlapirodalom is. A sokat utazott, nem közönséges műveltségű *R á t M á t y á s* 1780 elején indította meg a Magyar Hirmondót. A mi szempontunkból fontos az a nyilatkozata, amelyben a hírlap nyelvére nézve jelzi álláspontját: »A mi a magyarságot illeti, amelyyela Hirmondó élni fog, az az alföldi Tisza-mellyéki, de a Duna-mellyékivel és Erdélyivel elegyedett lészen. Ezt tartja az író leghelyesebbnek.« Meglepő felfogás ez a győri polgári szülőktől származó Rát részéről. 1782-től több más szerkesztője volt a lapnak 1788-ig. Ekkor megszűnt. — Jóval tovább, 1834-ig állott fenn a *S z a c s v a y S á n d o r* tól 1787-ben Bécsben megindított Magyar Kurir a bécsi Magyar Muzsa melléklettel. — *G ö r ö g D e m e t e r* és *K e r e k e s S á m u e l* az 1789-ben megindított »Hadi s más nevezetes Történetek« című lapjukat 1792-ben Magyar Hirmondóra változtatják. Ez a különböző kérdések tárgyalására kitűzött jutalmaival eleven pezsgést idéz fel. — A komáromi *K u l c s á r I s t v á n* nak sikerült végre a fővárosban, Pesten olyan magyar hírlapot kiadni, amely az akkori viszonyokhoz mértén megfelelt az igényeknek és hosszú életet ért is mint 1806-tól Hazai Tudósítások, 1808 második felétől »Hazai és Külföldi Tudósítások«. — 1825-től a Jelenkor a Társalkodóval. 1841 januárjában *K o s s u t h* Pesti Hirlapja. Volt több is: pl. az Erdélyi Hiradó.

Folyóiratok: *Kazinczy—Baróti Szabó—Bacsányi*: Magyar Múzeum Kassán 1788—1792. *Kármán*: Uránia 1794. — Tudományos irányúak: *Döbrentei*: Erdélyi Múzeum 1813—1818. Tudományos Gyűjtemény 1817—1841. a Szépliteraturai Ajándékkal, később a Koszorúval. — Zsebkönyvek: *Aurora* 1822—1837. *Hebe* 1824—1826. — Külön szépirodalmi közlöny: *Mátray Gábor*: Regélő 1833-tól a Honművésszel. Regélő Pesti Divatlap, majd *Vachot Imre*: Pesti Divatlap 1842-től. *Frankenburg Adolf*: Életképek 1843. *Petrichevich Horváth Lázár*: Honderú 1843. *Munkácsy János*: Rajzolatok 1835—1839. szépirodalmi lap. *Bajza—Vörösmarty*: Athenaeum 1837—1843. a Figyelmezővel: *Schedel* 1837—1840.¹

A hírlapoknak, folyóiratoknak rendkívül nagy jelentőségük volt már ekkor is: a maguk viszonylag széleskörű elterjedtségével hathatós formálói a politikai vagy irodalmi közvéleménynek, a maguk folytatólágosságával pedig fenntartói annak. Az erről az oldalról is megtermékenyített talajból a közvélemény mellé egyre inkább felnövekedőben van annak hordozója: a köznyelv. A hírlapok, folyóiratok érdemei közé tartozik tartalmuknak megfelelően a nyelv tárgykörének a bővítése.

¹ Vö. id. SZINNYEI JÓZSEF, Hírlapirodalmunk fejlődése (Beöthy—Badics: A m. irodalom tört. 1906. I, 901—10).

28. A helyesírás dolgára váltunk most át. — »Az egyházak egyeduralma a XVIII. század utolsó negyedében, elsősorban a felvilágosodás hatása alatt megtört, sőt mindjobban visszaszorult, és megkezdődött a magyar irodalomnak az a korszaka, amelyet a megújulás korának nevezünk. Az írók már nem felekezeti alapon állnak, hanem valláskülönbség nélkül az egész nemzethez szólnak.« Ezt írja KNIEZSA »A magyar helyesírás története« című füzetében (19). Majd alább: »Természetes, hogy a helyesírás is kilép a felekezeti keretből, és — ha még nincs is egységes nemzeti helyesírás — legalább is elveszti felekezeti jelentőségét. Az írók most már nem aszerint írnak, hogy milyen vallásúak, hanem hogy melyik helyesírást tartják célszerűbbnek. De ezzel járt a két helyesírás keveredése is... E korszakban majd minden író keverék helyesírással ír, csak a keveredés módja nem egyforma.« (I. m. 19—20.) — Tehát mint a fejlődésben annyiszor, két egységnek fel kellett bomlani és elemeiben össze kellett vegyülni, hogy egy új egység jöjjön létre. Beszélhetünk-e ebben a korban az egységes nyelvtípusról, amit az irodalmi nyelv jelent? Alig. A megújulás korában — amint erre KNIEZSA rámutat — a kristályosodási folyamatot Révai és Verseghy — a két katolikus szerzetes — vitája, a jottista-ypszilonista háború indította el a század elején és a református Kazinczy helyesírási gyakorlata döntötte el a jottizmus javára. Rajta és követőin keresztül ez általánosult és ez vált az új irodalmi és tudományos központnak, a Magyar Tudós Társaságnak a hivatalos helyesírásává (KNIEZSA i. m. 21).

A nyelvnek látható elemeiben: helyesírási formákban és hangalakokban való egységesülése a XIX. század húszas-harmincas éveiben valósult meg, főképen azzal kapcsolatban, hogy 1832-ben napvilágot látott a Magyar Tudós Társaság első helyesírási szabályzata. Sokat mond, hogy a helyesírási bizottság előadója, tehát minden valószínűség szerint az »értelmi szerzője«: Vörösmarty Mihály volt.

Amikor itt jeleztük, hogy a magyar helyesírás végre elérkezett nagyjában a kiegyenlítettség és huzamosabb időre szóló megszilárdítottság pontjához, talán szabad röviden méltatni KNIEZSA ISTVÁNNak helyesírásunk történetének felderítése körül végzett munkásságát.

Nemcsak tanulságos, hanem igen érdekes, sőt helyenként érdekfeszítő az az ismertetés, amelyet KNIEZSA ad a magyar helyesírás általánosságáért és állandóságáért hosszú századokon át folytatott küzdelemről. Ez a küzdelem, ha nem is tudatosan és szándékosan, de ténylegesen kétségtelenül, nemcsak az írásformáknak, hanem a nyelvnek, az irodalomnak, a közszellemnek és a mögöttük levő: őket kialakító és bizonyos mértékig az ő révükön kialakuló társadalomnak is az egységéért és folytonosságáért folyt.

KNIEZSA joggal jelöli meg helyesírástörténetünk sajátosságául, hogy a helyesírás megszilárdulása nálunk nehezen, szokatlan hosszadalmassággal ment végbe. Nemcsak a kézírásosság kora, hanem jórészt az utána következő időszak is a legtarkább változatosságot, a sokszoros ingadozást és ismételt újrakezdést tárja elénk. KNIEZSÁVAL együtt azt a nézetet vallhatjuk, hogy ez nem valami ügyefogyottságból eredő összevisszaság, hanem a mi középkori és újkori társadalmi viszonyainknak nem mindig magunk okozta zilafttségával és töréseivel együttjáró szellemi szakadozottság. Sőt egyebek közt helyesírástörténetünk hű szemléltetője annak, hogy a magyarság azokban a régi századokban is fogékonyan, de nem csekély önállósággal hatott vissza azokra a művelődési áramlatokra, amelyek közeli-távolról eljutottak hozzá, vagy amelyeknek ő maga ment utánuk.

KNIEZSA a »Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig« bevezetésében alappal emeli ki és fejtegetéseiben megfelelően érvényesíti azt a fel-fogását, hogy a helyesírástörténet különleges fontossággal bír az irodalomtörténet szempontjából.¹ Amint kimutatja, a helyesírásbeli egyezések vagy eltérések felderítése sokban hozzásegíthet, hogy ezeken a többi mozzanatoknál inkább szembeszökő formai elemeken keresztül jobban felismerhessük az irodalomtörténetünkben nyilván megvolt s annak idején az időegységben, valamint az időegymásutánban egyaránt ható együtteseket, kollektívumokat. — Itt meg kell jegyeznem valamit. Ez az, hogy mi nyelvészek szívesen látnók, hogyha irodalomtörténész társaink az irodalmi műveknek úgy is, mint nyelvemlékeknek tőlük gondozott kiadásában — főképen az akadémiaiakban — helyesírás, közlés szempontjából valamennyire számolnának a nyelvtudomány igényeivel. Nem egyszer kiderülne, hogy ezt nem is csak önzetlenül tették, minthogy a nyelvészet innen származó eredményei az ő munkálataikhoz szolgálhatnak alapokul, támasztékokul.

29. Beszélhattünk volna már korábban XVII—XVIII. századi szótáraink, így Szenczi Molnár, Páriz Pápai és Bod-féle átdolgozása, a Wagner-féle Phraseologia jelentőségéről. Beszélhetnénk a mi szempontunkból Baróti Szabó Kisded Szótáráról és a tőle »szedett« A Magyarság Virágiról, Sándor István Toldalékáról, Márton József szótárai-ról, a Gyarmathi-féle Vocabulariumról és a többiről. De a jelenlegi keretben nem tesszük. Magától értetődik, hogy igen fontos szerepet tulajdoníthatunk nekik, mégpedig nem utolsó sorban azért, mert a XVI. század második felétől genetikus összefüggéseik vannak, s ennél fogva meglehetősen egy irányban hatottak a magyar szó- és kifejezőkészlet szabályozásában, terjesztésében és kiegyenlítésében.

Hogy a nyelvközösség régibb és újabb változataiból, pl. a nyelvjárásokból miképen gazdagodhatik az irodalmi nyelv, ezúttal csupán két példára hivatkozom. — Egy 1942-ben megjelent dolgozatomban (Magyar Néprajz IV, 309—31; külön is) a *rengeteg* szó etimológiai magyarázatát kíséreltem meg, s ehhez összeállítottam a szónak — szerintem a *reng* ige eredetiben 'ingovány', majd 'nádsűrűség' jelentésű származékának — a történetét. A vizsgálódásnak a során kiderült, hogy a katonakorában az udvarhelyszéki Etéden állomásozó Kisfaludy Sándor figyelt fel a szóra. Ennek a figyelembevételnek a következményeit így jelölöm meg idézett dolgozatomban: »Tehát mi lehetett az életrsora a *rengeteg* szónak, amely az előadottak szerint nem köztulajdona régi nyelvünknek, sem újabb népi nyelvjárásainknak? Erre nézve — azt gondolom — ekképen vélekedhetünk: A székelység bizonyos részeinél — mint fentebb láttuk — használatos volt a szó, amikor a XVIII. század végén és a XIX. század elején a magyar szó- és kifejezőkészlet irodalmi és tudományos célokra való rendszeres számbavétele nagyobb lendülettel megindult. A székelységi nyelvből vette fel szavunkat szótárába Baróti Szabó, onnan fedezte fel és kedvelte meg Kisfaludy Sándor. Hogy a szó elterjedt és irodalmi nyelvünk elemévé lett, abban kétségtelenül döntő szerepe volt annak, hogy a páratlanul népszerű Kesergő Szerelem vitte szét a magyar olvasók ezrei meg ezrei közé! A *rengeteg* szó meg a *rengeteg erdő* kifejezés elterjesztéséhez és széles körben való meggyökereztetésé-

¹ Tapasztalataink szerint irodalmáraink általában nincsenek ezen a véleményen, sőt köztük némelyek a helyesírás tudásának időszerű fontosságáról sincsenek túlzottan meggyőződve.

hez persze jelentős mértékben hozzájárulhatott a Baróti Szabóhoz csatlakozó szótárirodalom is.» (Magyar Népnyelv IV, 315—6.) — Legújabbán a Magyar Nyelv (XLVI, 314—7, XLVII, 234—40, XLVIII, 184—6) cikksorozatában világítja meg MÉSZÖLY GEDEON, TOMPA JÓZSEF és LUKÁCS KÁROLY a minden jel szerint nyelvjárási, mégpedig közelebbről Balaton melléki *hullám* szó irodalmivá, majd köznyelvvé lételének útját. — Számtalan ilyen tervszerű és rendszeres vizsgálat szükséges ahhoz, hogy mai közmagyar szó- vagy szólásállományunk egyes lényeges, most már a sztálini értelemben vett alapszókészlethez tartozó elemei miként terjedtek és szilárdultak eldugott nyelvjárási különlegességekből az egész nemzet számára szóló gondolat-, érzelem- és akaratközvetítőkké.

Irodalmi nyelvünk szókincsének szabályozásában igen nyomós szerepe lehetett a Magyar Tudós Társaság 1835-ben megjelent német-magyar és 1838-ban megjelent magyar-német zsebszótárának. A szerzők V ö r ö s m a r t y M i h á l y és S c h e d e l F e r e n c.

30. DEME LÁSZLÓ (MNy. XLVI, 221—2) ezt írja: »A táji nyelvek önállósága: a népi nyelvek kora. Ez az állapot a feudális társadalom jellemzője. A köznyelv kialakulásával és elterjedésével s a táji nyelveknek változatokká válásával a népi nyelvek kora a nemzeti nyelv korába nő át. Ez a kapitalizmus nyelvállapota. Erre a korszakra és állapotra vonatkozólag találóan nevezi PAIS egyetemi előadásaiban a köznyelvet a nemzeti nyelv főtípusának, a nyelvjárásokat pedig részlegtípusoknak.«

Itt vetjük fel azt a kérdést, hogy a magyar irodalmi nyelv egy nyelvjárásból bontakozott-e ki, és hogy melyik ez a nyelvjárás. Én — bevallom — nem látok irodalmi és köznyelvünkben valami alapnyelvjárást. A magyar nyelvközösségtől magában foglalt régibb és újabb nyelvjárási elemeknek finom keverésű ötvözete mind az írott, mind a beszélt nyelvtípusunk. Ezt pedig különösen azzal magyarázhatjuk, hogy a mi nyelvjárásaink korábban is, a közelebbi múltban is politikailag, társadalmilag, gazdaságilag, műveltségileg egyensúlyban voltak egymással. Egyik sem tolakodott a másik fölé, sőt szándékosan sem lehetett egyiket a másik fölé emelni, a többiek fölött eluralkodtatni.

LŐRINCZE LAJOS az Akadémia 1951. decemberi nagygyűlésén tartott »A nyelvművelés elvi kérdései« című előadásában olvassuk: »... a nemzeti életbe, a nemzeti műveltségbe való bekapcsolódás révén egyre nagyobb tömegek tulajdonává válik nemzeti irodalmi nyelvünk, nemzeti műveltségünk hordozója. S a fejlődés természetes útja nem a nyelvjárások felé, hanem azoktól a teljesen egységes nemzeti nyelv felé vezet. — Ebből következik, hogy a nyelvjárások és az irodalmi-, illetőleg a köznyelv egymásközi viszonya nem kölcsönös adás és vétel, tehát nem gyarapítják kölcsönösen egymást. A gyarapodás csak egyoldalú, csak a köznyelvben történik; a nyelvjárások viszont a köznyelv hatására megkülönböztető sajátságaik lekopásával általában a köznyelv irányába fejlődnek.« (A M. Tud. Akadémia Nyelv- és Irodalomtud. Osztályának Közleményei II, 417.) A fogalmazást különösen a kiváló népnyelvi és nyelvatlasz-gyűjtő LŐRINCZE LAJOS részéről nem tartom szerencsésnek. Ha dialektikusan nézzük az itt jellemzett jelenséget, pedig úgy kell néznünk, akkor aligha mondhatjuk azt, hogy a köznyelv és a nyelvjárások kölcsönhatása alkalmával csupán a köznyelv gyarapodik, úgy, hogy elemeket vesz fel ebből vagy amabból a nyelvjárásból, mert hiszen ennek folyományaként a befogadott nyelvjárási elem ki is szoríthat egy korábbi köznyelvi elemet. Tehát a köznyelv bővíthet és veszíthet

szinte egy füst alatt. De másrészt miért fogalmazzam meg kategorikusan úgy, hogy a nyelvjárás csak veszít, amikor a változás tényét akként is értelmezhetem, hogy a nyelvjárás veszít és bővül és ily módon emelkedik fel a köznyelv színvonalára?

31. A megújított irodalmi nyelv elég számos ponton egy darabig, sőt jó ideig főképen a század későbbi évtizedeiben felvetődött — leginkább szaknyelvi — újíto törekvések, sőt rohamok következtében billegett, billegett, de végül természetszerűen, elsősorban nyilván a már akkor mellette és miatta felfejlődőben levő beszélt köznyelvvel és nyelvjárásokkal való súrlódás következtében helyrebillent. Abban, hogy a nyelvújítás vadhajtásai nem kerültek bele a nyelvbe vagy leváltak róla, elévülhetetlen érdeme volt a hetvenes évektől kezdve Szarvas Gábor Magyar Nyelvőrének. Természetesen ezzel korántsem akarjuk azt mondani, hogy a Nyelvőrnek minden elvét, részletvéleményét egyszerűen magunkévá tesszük, és a jelenben vagy a jövőben kötelező erejűnek fogadjuk el.

32. A magyarországi kapitalizmus kezdetei aránylag régi időkre nyúlnak vissza, de a kapitalizmus nálunk nem tudott sohasem magyar lenni, a néptől, amelyből hasznait húzta, gyökerében idegen maradt: a belőle szerzett hasznokért legalább műveltségi javakat nem adott vissza, de úgy látszik, nem is szerzett maga sem. Így nem mozdította elő egy valóban nemzeti irodalom kivirágzását.

Vele szemben a felújulás irodalmának és nyelvének a fő mozgatói és munkásai nagy többségükben a feudális osztályok alsóbb, de felsőbb rétegének is a tagjaiból és az egyházi személyekből kerülnek ki. Ez meglehetősen magyar különlegesség. Ebben az időben általánosítva nem lehetett volna nyilatkozni a könyveket gyűlölő, mondhatatlan híres torkú, iszákos magyar urakról, ahogyan kétszáz esztendővel előbb Plosvai rója meg a maga kortársait (PINTÉR JENŐ, A magyar irodalom történetének kézikönyve. 1921. I, 138). Ez volt a XVIII. század negyedik és a XIX. század első negyedében az irodalmi nyelvet fejlesztő és hordozó irodalom társadalmi helyzete.

Ezzel összefügg az irodalom gazdasági helyzete. »Báró Kemény Zsigmond és az irodalmi élet« című 1911-ben megjelent értekezéséből idézek egy részt, amelyben a gazdasági viszonyoknak az irodalmi életre való kihatásait próbáltam megvilágítani. »Az irodalmi újjászületés korában az irodalom művelői megelégedtek az erkölcsi elismeréssel, a nemzeti kötelesség teljesítésének a tudatával. Szinte kizárólag az írói dicsőség az, ami őket munkára készíti. S ez érthető, ha meggondoljuk, hogy kik foglalkoztak ekkoriban az irodalommal. Általában mind olyanok, akik nem íróágukból éltek, hanem azt mellékesen űzhették, sőt e kedvtelésükért sokszor még áldozatra is hajlandók voltak. Nagyon kevés azoknak a száma, akik a literaturát kizárólagos hivatásul választották, mint Kazinczy, aki nemzetmentő munkásságával saját anyagi javát kockáztatta, vagy mint Csokonai, aki túlzott optimismusában azt hitte, hogy az irodalomból az ő korában megélhet valaki. A 30-as évektől kezdve azonban mind több és több író látunk, ki az irodalmi munkásságot — mindenestre nagy bátorsággal — életpályául meri választani. Ekkorra már kifejlődtek annyira irodalmi viszonyaink a gazdasági oldalról is, hogy mellettük néhány ember, ha nem is épen fényesen, megélhetett. Így tűnnek fel az előbbi műkedvelő írók mellett mind nagyobb számmal a hivatásosak, akiknek az irodalom már kenyérkereset. És ezzel egyre jobban kiszorul az előbbi idealisticus irányzat: az írók meg-

kívánják, mert meg kell kívánniok a másoknak szerzett gyönyörűségért, élvezetért anyagi javakban is mérhető vizsontszolgálatot. Ennek a mértéke azonban nincs arányban az írói munka értékével, sőt később is jóval alatta marad.» (Irtört Közl. 1911: 43.) Ilyen volt a gazdasági — nem annyira: helyzete, mint inkább — mozgása annak a XVIII. század végi — XIX. század első harmadabeli irodalomnak, amelynek egyik fő életnyilvánulása az irodalmi nyelvünk funkcionális szerepében történt lényeges változás: talán úgy fogalmazhatjuk meg: a csoportnyelvből vagy csoportok nyelvéből rétegnyelvvé való kibontakozása lehetett.

33. A szorosabb értelemben vett Magyarországon a XIX. század első harmadáig hiába keressük a társas életnek olyan központját, mint aminőt a fejedelmi Erdélyben láttunk. Az, amit Kármán József 1793-ban hiába kezdeményezett, a húszas évektől kezdve a megvalósulás felé halad: Pest előbb irodalmi és tudományos, majd gazdasági, politikai s végül társadalmi központtá fejlődik német kisvárosból. — Városi élet nálunk ekkor már századok óta volt, de jelentős részében nem volt magyar nyelvű és általában nem volt magyar jellegű, azonkívül műveltségi színvonala szintén nem emelkedett annyira, hogy a finomabb árnyalatokban való nyelvi kiegyenlítés igényeit kiválthatta volna. Különösen pedig hiányzott az igazi nagyvárosban való tömeges együttlétnek szinte fizikai befolyása abban az irányban, hogy nem utolsó sorban az utánzás révén az állandóan érintkező egyének egymáshoz idomulnak sokféle vonásban, így a nyelvi jelenségek körében is. — Ez nem irodalmi nyelv, hanem köznyelv vagy társalgási nyelv. Róla aránylag kevés szót ejtettem, leginkább azért, mivel az ismertetett viszonyoknál fogva érdemleges mértékben aligha volt a korábbi időszakokban. Én azt gondolom, helyesen láthatjuk a magyar irodalmi és köznyelvnek egymáshoz való időrendbeli viszonyát úgy, hogy nekünk előbb lett irodalmi nyelvünk és később köznyelvünk, mégpedig főként az irodalmi nyelv útján elterjedt vagy »értékes«-nek minősült nyelvelemeknek a beszélt nyelvbe való átváltásával. — Pestnek, illetőleg Pestnek-Budának közép- vagy utóbb nagyvárossá fejlődésével kapcsolatban csak néhány a mi szempontunkból különösen számot tevő mozzanatra utalunk. Ilyenek a Kisfaludy Károly teremtette Aurora-kör, valamint a két Széchenyi: Ferenc és István alkotásai: a Nemzeti Múzeum és az Akadémia. Hivatkozhatunk az 1784. óta Pesten működő egyetemre, persze nem azért, mivel ott magyarul oktattak volna, még kevésbé azért, hogy a magyar nyelv tudományával eredményesen foglalkoztak volna, hanem mert különböző vidékekről összegyűjtött jó csomó iskolázott embert, és körükben a nyelvi kiegyenlítődést elősegítette. Fontos volt, hogy a magyar nyelvű színészet, amely mint a nemzet vándora a maga áldozatos misszióját a nemzet, a haza javáért éppen a nyelven, mégpedig már jelentős elemeiben bizonyára egységesített nyelven fejtette ki, állandó otthonhoz jutott Pesten az 1837. augusztus 21-én felavatott Nemzeti Színházban. A Lánchíd később nemcsak technikailag, hanem nyelvileg is összekötött; nemcsak mind inkább egy várossá, hanem egy nyelvűvé: magyarrá és ezen belül kiegyenlített nyelvűvé kapcsolta össze a Duna kétparti részeket.

A közlekedés lehetőségeinek a fokozódása, az érintkezési alkalmak szaporodása a múlt század közepétől nagyon előmozdítja a nyelvbeli kiegyenlítődést. Az állami igazgatás, katonaság, a gazdasági élet a különböző nyelvjáráson beszélő egyéneket ide-oda hajigálja, s ezzel a tájnyelvi körzetek eddigi elszigeteltségét megbontja.

34. A köznyelv kialakulása jelentékeny mértékben összefügg a nemzeti tudat és érzés kifejlődésével, amennyiben a nemzetiségnek szinte legfőbb tényezője a nyelv a vele együttjáró erős kollektív érzelmi mozzanatok révén. A nemzet politikai egységének a fejlődése és megteremtése igen szoros kapcsolatban áll az irodalmi és társalgási nyelv egységének a megteremtésével. Kölcsönhatással vannak egymásra. A nemzeti egység tudatos hordozói: a nemzet művelt rétegei bizonyos egységes normához közelített nyelvi típusokban írnak és beszélnek. Az állami egység egyik legerősebb kapcsaként lép fel az államnyelv, hivatalos nyelv. Kazinczy folyóiratokban és leveleiben küzd a magyar nyelv hivatalossá tétele mellett. Az 1790-es évek óta folytonos az erre irányuló törekvés. Értékes fejtegetése és adatközlése az idevágó kérdéskörnek SZEKFÜ GYULA könyve: »Íratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790—1848.« (Mégjelent 1926.)

A magyar nyelv ügyében intézkednek az 1844. II. tc. és az 1868. XLIV. tc. 1. §.

35. Amikor a nyelv államnyelvként uralkodó szerephez jut, akkor az állami iskolázás talán mint mindennél erősebb rúgó hat a köznyelv kialakulására. — Azt mondtuk: »állami iskolázás«. Aminek kellett volna lenni vagy lehetett volna, de hosszú évtizedeken át nem lett, legfeljebb némi, inkább csak látszat szerinti állami irányítás vagy ellenőrzés, de ez is különösen a nemzetiségi iskolák fölött vagy szabatosabban: ellen. Itt a magyar nyelv terjesztése volt az úgynevezett »állami« cél, mégpedig oly módon, hogy az elvonatkoztatott magyar nyelvnek nem sok haszna lett belőle, de a magyar nemzetnek és a magyar államnak kára annál több.

Az állami jellegű iskolázással természetesen együttjár, hogy abban, amit tanít, már tekintélyi szempontból is ne legyenek ellentétek, feltűnőbb különbségek. Ez maga után vonja, hogy az iskolai nyelvtan, az iskolai életben alkalmazott nyelvtípus egységes szabályozást nyerjen, minthogy csak így állítható az iskola tekintélyével szentesített törvényként, követendő mintaként a tanulók elé. Ez a körülmény megköveteli, hogy az iskola számára most már egy tudatosan és rendszeresen kiegyenlített nyelvi normát nyújtsanak az iskolai nyelvtanokban.

Az iskolai nyelvtan olyanféle szerepet játszik a nyelv életében, mint a törvénykönyv a társadalmi vagy állami életben. Ami addig szokásként érvényesült, többé-kevésbé ösztönszerűen, az a nyelvtantanítás révén tudatos szabályként kötelező erővel irányítja az egyének vagy csoportok nyelvi tevékenységét.

Midőn az állami élet magasabb fejlődési fokára jutott társadalom addigi ösztönszerű, hézagos és ellentmondó szokásjogából a maga részére normát alkot, másszóval kodifikál, a szabatos formába öntés és rendszerbe foglalás révén a törvénykönyv sok mozzanatában ellentétbe kerül az illető társadalmi közönségen belül egyes csoportoknál érvényes jogszokással, vagy pedig a kánonban a rendszerezés során az emberi elme konstrukciós hajlamainál, a szerkezeti kikerekítésre való irányzatánál fogva sok elméleti jellegű, absztrakt természetű mozzanat is helyet talál.

Ilyen helyzetben vagyunk a nyelvközösségen belül meglevő nyelvszokások nyelvtani kodifikációjánál is. Gyakran egymástól eltérő, egymással ellentétes nyelvszokások közül egyiket a többiek rovására előtérbe kell állítani, követendő szabályként érvényesíteni. Olyan hullámszó, illanékony anyagnál, mint aminők

a nyelvi jelenségek, igen nehéz, sokszor határozottan lehetetlen megállapítani, hogy melyik nyelvszokás általános, vagy legalább is általánosabb. Épp ezért a nyelvtani kodifikátor nem egyszer nem tárgyi alapon, hanem szubjektív hajlandósága szerint határozza meg a kötelező normát.

A nyelvtanszerző, akármennyire tárgyilagosan törekszik megállapítani a »köznyelvi« nyelvszokást, amikor a különféle, esetleg ellentétes szokások között válogat, a dolog természeténél fogva nem csupán leír, hanem értékel is, a különböző szokások közül ezt vagy am azt a többiek fölé állítja normaként. Tehát az iskolai nyelvtan megalkotása, a köznyelvnek rendszerbe foglalása, sok tekintetben nem leíró, hanem értékelő, normatív művelet.

Amit az irodalmi vagy köznyelvre vonatkozólag »tudunk«, az nem egy tekintetben elvont, nem minden egyes elemében felel meg a természetesen fejlődött és fejlődő nyelvnek. Az irodalmi és köznyelvről felállított rendszerekben sok a logikai konstrukció, ami tulajdonképpen nem él, csak a grammatikusok következtetéseiből született meg. Azonban többször az ilyen fikció bejut az eleven nyelvszervezetbe, és ekkor már semmiben sem különbözik a természetes úton-módon létrejött nyelvi alakulatoktól. Az ilyen alakulatok használatát nem lehet, de nem is jogos megakadályozni. Nem lehet az ilyeneket helytelennek minősíteni, csak azért, mivel nem a természetes fejlődés folyama vetette fel őket.

Az iskolai nyelv határozza meg legelsőbbben az irodalmi és társalgási nyelvet. Az iskolázás révén nyer leginkább életet, megvalósulást az egyébként meglehetősen elvont köznyelvi norma, s az iskolázott emberek nyelveként mint »művelt nyelv«, mint a műveltség könnyen érzékelhető ismertetőjele értékelési tekintetben följük emelkedik a kevésbé iskolázott vagy iskolázatlan rétegek nyelvjárásainak. A társadalom műveltség szerint való differenciálódásának, elkülönülésének, szétszakadásának következménye, hogy hézag támad a népnyelv és a köznyelv között. Illetőleg népnyelv tulajdonképpen nincs is, csak a köznyelvi normák befolyásától nem érintett vagy kevésbé érintett rétegek körében élő nyelvjárások, tájszólások.

Az iskolai nyelvtan — mondtuk — normatív természetű. Az iskola a maga szankcióival nyelvtana szabályai értelmében követendő példát állít oda, és a szabályaiba ütköző »hibák« kerülésére késztet. Az iskolai nyelvre vonatkozó szabályok azonban egyszersmindenkorra nem vágják és nem is vágthatják be az útját a nyelv változásának, csak fékezik a változás, átalakulás menetét, tempóját. A hozzájuk való súrlódás útján csiszolódnak, csökkennek, de tökéletesen nem tűnnek el az egyéni vagy vidéki különösségek. Az iskolai nyelvtanok és stilisztikák szabályaitól, bizonyos fokig elméleti dogmáitól megkötve, az iskolai élet fegyelmező, idomító rendszerétől támogatva sem merevedik meg az irodalmi nyelv és még kevésbé a társalgási nyelv; csak viszonylagos stabilitást nyer, változásainak, fejlődésének a menete válik lassúbbá. És ez a változás az irodalmi nyelvnél jóval mérsékeltebb ütemben megy végbe, mint a beszélt nyelvnél, a társalgási nyelvnél. Az irodalmi nyelv éppen azért, mert írásban van megrögzítve, s azért, mert a régibb, az írott emlékek állandó hatása alatt áll, és a benne támadó új alakulatokat a régi minták kiegyenlítő hatása igen gyakran kiküszöböli, jóval konzervatívabb, mint a szájról szájra kelő, a pillanattal elhangzó társalgási nyelv. Az irodalmi nyelvben száz év jóval kisebb különbség, mint a közbeszédben. Köztünk meg pl. Kármán között írásban mindenesetre szorosabb a kapcsolat, mint élőszóban köztünk és Kármán kortársai között. Az iskola Aranyinak, Petőfinek, Kölcseynek és irodalmunk más

klasszikus képviselőinek a nyelvében nevel bennünket. Természetes tehát, hogy írásban közelebb állunk hozzájuk, mint beszédünkben, amely a szülői ház, az iskolán kívüli környezet hatásai alatt áll. Az irodalmi nyelv az élő beszéd hatásától nem zárkozhatik el, lépést kell vele tartania, csak hogy a változás lassúbb és nem mindig halad előre egyenes vonalban.

36. Az irodalmi vagy köznyelv — kivált az iskola révén — nyelvi eszményt szab a beszélő egyén elé. Posztulátumokat, követelményeket állít fel, amelyeket ez vagy amaz egyén többé-kevésbé tiszteletben tart, és magára nézve öntudatlanul, de tudatosan is megvalósít.

Az eszményi nyelvben is vannak vagylagosságok, egyenlő jogosságú változatok. Olyan mozzanatok, amelyekre nézve az irodalmi használat vagy az iskolai grammatika-szerzők vagy grammatika-tanítók nem tudtak, mertek vagy akartak egyik vagy másik sajátosság javára dönteni.

Az eszmény nem változhatatlan, nem örök érvényű, hanem történetileg módosuló eszmény.

A nyelvre vonatkozó eszményhitnek a folyománya a nyelvhelyesség fogalmának a létezése és hatásképesége. — A nyelvvel kapcsolatos kérdések közül az, ami az embereket legszélesebb körben és legerősebben érdekli: a nyelvhelyesség kérdése. Az, hogy ez vagy amaz a szó, kifejezés jó-e, vagy rossz. Itt ez a mondat hibátlanul van-e megszerkesztve. Ehhez mindenki érteni akar. A nyelvörkődésre való hajlam, sőt szenvedély meglehetősen általános, sajnos, főképen laikusok körében, akik a maguk »nyelvérzéke« számára a diktatúra jogát követelve osztanak életet és halált a nyelvi teremtményekre. Ha ilyen vélemények nagyobb nyilvánosságra találnak — különösen a napilapok és folyóiratok révén —, igen sok, nyelvünk fejlődése szempontjából káros tévedés vagy túlzás kaphat lábra és gyökerezhet meg.

A nyelvhelyesség nem nyelvtudományi probléma. A nyelv védelmezésének, egyszersmind fejlesztésének a kérdései nem intézhetők el a nyelv tudomán yi felfogásmód alapján, amely természetszerűen tényeket ír le, vagy okokat derít fel, de nem követendő szabályokat és tilalmakat állapít meg. A nyelvhelyesség szempontja, a nyelvi jelenségeknek értékelő szemlélete első-sorban társadalmi, politikai, irodalmi vagy egyéb a nyelvtudomány körén kívül eső — részben ösztönszerűen, részben tudatosan ható — tényezők eredője. Azonban nyelvtudományi tájékozottság, a nyelv fejlődésének tudományosan megalapozott ismerete nélkül nem lehet megtalálni az értékeléshez a helyes szempontokat. — Csak az, aki e téren a kellő iskolázottsággal rendelkezik, az bírja tisztán látni, hogy a törekvés, a nyelvállapotot bizonyos igen gyakran önkényes törvények szerint megmerevíteni, éppen úgy hiba, mint a nyelv alakulását egyes személyek vagy kisebb-nagyobb csoportok szeszélyeinek és nem egyszer politikai célzatainak teljesen kiszolgáltatni. Csak a nyelvtörténetnek, a népnyelvnek, a nyelvi élet lehetőségeinek, a nyelvi jelenségekkel kapcsolatban érvényesülő stilisztikai mozzanatoknak, az irodalmi alkotásoknak kiterjedt és biztos ismerete képesíthet valakit arra, hogy javalló és hibáztató észrevételeiben józanul ítéljen. (Így PAIS, Jelentés az 1929. évi Szily-jutalomról: MNy. XXVI, 237—8.)

A tudomány — mint mondtuk — jelenségeket, tényeket állapít meg, azoknak okát adja, de nem szabályozza, használatukat nem írja elő vagy veti el kötelező hatékonysággal. Ez azonban korántsem azt jelenti, hogy nincs szükség a nyelvnek tudatos és szándékos művelésére, a nyelvhelyességi szempont

érvényesítésére. Nyelvújításunk is szándékos és tervszerű alakítása volt nyelvünknek, mesterséges tevékenység.

A nyelv fejlődésének irányítása bizonyos mértékig jogosult, nem nyelvtudományi szempontból, hanem stilisztikai vagy politikai célok kedvéért és a nyelvi elemekkel összefüggő erős érzelmi velejárók miatt is: a nyelvi formák elveszésével sokszor a közösséget érintő érzelmi mozzanatok megsemmisülése jár. A forradalmi, katasztrófaszerű változások itt sem egészségesek. A nyelvfejlődés során mindent megérteni és ezzel mindent megbocsátani a nyelvi jelenségekkel szemben: hiba, amely a nyelv, a kifejező eszköz útján a nemzeti szellemnek lehet ártalmára.

A nyelv a tudományhoz hasonlóan nem csak követi a társadalom fejlődését, hanem sokszor megelőzi, meg kell előznie azt, mivel így válhatik a társadalom fejlődésének valóban dinamikus eszközévé. Ezt nemcsak a magyar nyelvújítás és reformkorszak ismertetett mozzanatai igazolják. A nyelv feladatának, a vele való bánásnak ilyen felfogása áll jelenünkre és jövőnkre egyaránt.

37. Kölcsey Berzsenyi-bírálatában 1817-ben hangoztatta, hogy nem valók publikum elé »a helyenkint becsusztott provincializmusok is: *méhe, pirholagos, csatináz, döngécsel*, stb. Értetni kell a poétának, hogy vagynak szavak és szólások, melyekkel kivált a poézis fentebb nemeiben élni nem lehet. A németek jól tudják, mint kelljen a dialektusokat, provincializmusokat a nyelvbővítésre használni.« Persze megjegyezhetjük, hogy Kölcseynél is, később is találhatunk a dolog természeténél fogva nyelvjárási formákat, tájnyelvi elemeket, szókat, kifejezéseket.

Hogy ebben az időben, a XIX. század második harmadában nyelvi norma lényeges elemeiben kialakult, s voltak, bizonyára nem kevesen, akik hitték, hogy ilyen van, vagy ilyennek kellene lenni, arra jellemző, amit **Kölcsey** Országgyűlési Naplójából (165) tudunk. Amikor ugyanis az 1833. március 10-i kerületi ülésen az ő fogalmazta szövegben még grammatikai hibákat is véltek felfedezni, Kölcsey azzal tiltakozott, hogy az egész magyar Tudós Akadémia nevében restelli a dolgot. (SZEKFŰ, Államnyelv 407.) — Hogy mit jelent a nyelv Kölcsey szerint, azt megkapóan fejezi ki a Parainesisben: »Meleg szeretettel függj a *hon nyelvén*! Mert haza, nemzet és nyelv, három egymástól válhatatlan dolog; s ki ez utolsóért nem buzog, a két elsőért áldozatokra kész lenni nehezen fog.«

A múlt századi irodalmi kivirágzás korabeli nagy költőink, íróink szerepéről ejtek néhány megjegyzést. Költői, írói hatásuk útján nyert tekintélyük, presztizsük nyelvük iránt is tiszteletet keltett és önkéntelenül is annak utánzására készítetett. Egymással kölcsönhatásban álltak ekkori íróink, mégpedig nemcsak műveik révén, hanem személyesen is. Ez is nem csekély mértékben elősegítette bizonyos kiegyenlített nyelvi típus kialakulását. De ez a nyelvtípus — magától értetődik — nem lehetett sablonhalmazat. Íróinknak egyéniségük is volt, ezeknek az egyéniségeknek különféle élményeik, eltérő lelki folyamataik akadtak, s mindezeknek a tükrözésére egy teljesen átlagos írott nyelv nem lehetett megfelelő. — Ez természetesen bizonyos mértékig szerintem érvényesítendő mindenkori íróinkra is: egy — nem egyszer kieszelt — nyelvi norma szabványai nem lehetnek béklyók a nyelvvel alkotni akaró és tudó művész számára. A múlt század második harmadabeli nagy költőink, íróink jelentősége az is, hogy valóban már széles közönséget neveltek az irodalmi termelés számára. És az ily módon létrejött irodalmi közösség, kollektivitás maga után vont a nyelv közösség, kollektivitás egyre határozottabb részletvonalakkal való kialakulását.

Azt mondtuk, Vörösmarty volt helyesírásunknak első kódexbe foglalója. Tehát ezen a téren szerepe volt a szabványosításban. És átlag nyelv-e egyebekben az övé? Két évvel ezelőtt jelen voltam egy irodalomtörténész megbeszélésen. Ezen felvetették és forgatták azt a kérdést, hogy irodalmi nyelv vagy köznyelv-e a Vörösmarty nyelve, s hogy jogában volt-e neki ezen a nyelven írni. Nem szóltam bele a tárgyalásba, mivel a k k o r az volt az érzésem, hogy nem egy nyelven, mondhatnám: nem a tudomány »köznyelvén« beszélnék, s nem értenők meg egymást. — Azóta egy fiatal irodalomtörténész, TÓTH DEZSŐ közölte »Vörösmarty nyelve« című értekezését (Irodalomtörténet 1951: 186—206). Ebben több érdekes kérdést vet fel és komolyan mérlegelendő észrevételeket tesz. Most nem foglalkozhatom velük. — A magaméból jelzek néhány előzetes megjegyzést. Kétségtelenül Vörösmarty vitte gyakorlatilag diadalra a megújított magyar nyelvet, de nem úgy, hogy a nyelvújítás minden terményét belehalmozta volna munkáiba; ő nagyon is válogatott a raktáron kínálgató készletben, amint a nyelvteremtés olyan zsenijénél, amilyen ő volt, nem is lehetett másképp. Válogatott a meglevőben, de művészi szükségletei szerint igen gyakran újat alkotott. Ezek a szók vagy fordulatok szokatlanságuknál fogva azonban nem zavarták, inkább megragadták akkori olvasóikat, amint-hogy mi sem akadunk fenn rajtuk, hanem élvezzük őket. A helyzet, a lélektani vagy tárgyi helyzet fontosságát itt is, mint általában a nyelvi megnyilatkozások esetében ki kell emelnünk. Egy nem egészen szokványos szó vagy fordulat értelmileg világossá, hangulatilag lélekmozdítóvá válik. Ilyenkor használhatom a nyelvjárás vagy a magam szavát. De a különlegesség nem öncél. Ha túlzott mértékben erőltetem olvasóim értelmi vagy érzelmi felfogó képességét, ilyen nem szokványos elemek lépten-nyomon való feltűnése a nyelvemet fonákká, idegenszerűvé teszi és az olvasót eltávolítja tőlem. — Nézzük a »Zalán futása« előhangjabeli *ültenek* formát, illetőleg *századok ültenek el* fordulatot! Az *ültenek* nyilván már abban a korban archaikus változat volt az *ültek* mellett (egyéb-ként nyelvtörténeti szempontból az *ültek* az eredetibb). Ez az alakhasználatban a régiesítés mozzanata. De miért ezt a szót teszi oda a költő? Az *el-ül* igekötős alakulat a tyúkokkal kapcsolatban szokásos. Nyilván nem így esett rá a fenség körében mozgó Vörösmarty választása. T. i. *el-ül a vihar* is. És ebből a kifejezésből lett a Zalán előhangjában a *századok ültenek el*; a magyar századok, a magyar nép zivataros, viharos századai. A régiség, a múlt színének ilyenféle megadása a helyénvaló, mivel az archaizálás nem járhat nyelvtörténeti nyomozást kívánó titokfejtésekkel. — Vörösmarty a Zalán előhangjának a végén a maga szaváról azt mondja, hogy »hű a *haladékony* időhöz«. A *haladékony* nyilván Vörösmarty alkotása, amelyet ez egyszer használ. Nem hiszem, hogy hatásrontó volna itteni alkalmazása. — A »Gondolatok a könyvtárban« egyik részlete: »De akik a ruhát elszaggatták, | Hogy majd belőle csinos könyv legyen, | *Számon kívül maradtak*«. A *számon kívül marad* vagy újítása Vörösmartynak vagy nyelvjárási fordulat, és akkoriban nyilván nem volt közhasználatú. Azonban ha valaki olvasta vagy olvassa, nem zökken meg a kifejezésen: a *számon kívül hagy, számba vesz, számba jön, számon tart* szólások nemcsak értelmileg teszik világossá, hanem hangulati zöngéjét is megadják. — Igaza van GYULAINAK, amikor ezt írja: »Mily kifogyhatlan a jellemző és új árnyalatú epithetonokban, mennyire nem szorúl meg soha, oly gazdagnak látszik kezei között a nyelv, mintha ő teremtené. A mondat értelme, az érzés hangulatja mily határozottan kiemelik az elavúlt, közdivatú, új vagy tájszavak árnyalatait.« (Vörösmarty életrajza VIII. fejezet.) — Azt mégis megjegyezhetjük, hogy

Vörösmarty túláradó nyelvt teremő képessége némelykor talán a kelleténél inkább kicsap az akkori nyelvi szokvány medréből.

A múlt század harmincas—negyvenes éveiben a Vörösmarty és Bajza nyomán jelentkező almanach-költészet szócsinálmányai nem újságuknál, hanem a képzetlenségükből eredő képtelenségüknél fogva már születésükkor halálra voltak ítélve.

Petőfi költeményeinek aláírásából — GREGUSS gúnyosnak szánt megjegyzése szerint — meg lehetne tanulni Magyarország földrajzát. Ezzel a körülménnyel együttjárt, hogy ő nagyon sok nyelvjárással került érintkezésbe, s így módja nyílt a beszélt nyelvi változatoknak is a kiegyenlítésére. De volt bátorsága ennek a nem csekély részben maga alkotta »köznyelv«-nek költeményeibe és egyéb munkáiba való bevitelére is. A saját korabeli sikereinek ez is egyik fő tényezője, s ez is egyik magyarázata annak, hogy annyira egynek érezzük vele magunkat.

Mészöly Gedeonnal nem kivételesen egy véleményen vagyok az ikes igeragozás dolgában. Már csak Petőfi miatt is, de számtalan más nagy költőnk, írónk miatt is »engedélyeznünk« kell azt. De nem lehet statárium alá vonni, mivel Tabajdon az a bizonyos néni és egyebütt más nénik és bácsik szintén ikesen ragoznak. Ezt, azt hiszem, elég sokan tudjuk, és LŐRINCZE kollégánk a nyelvatlaszgyűjtés alapján is megerősítette. Általában nem gondolom, hogy Vörösmarty, Petőfi, Arany vagy más költő és író nagyjainknak nyelvvel szemben más álláspontra lehet helyezkednünk, mint amire Puskinnal szemben SZTÁLIN helyezkedik.

Petőfi túlhajtásaként lépett fel és hangoskodott a Liszniai Dámó Klmán- és Szelestey László-féle daloló csoport a »Palóc dalok« és »Kemenesi cimbalom«-féle szerzeményekkel. Az irodalmi nyelv ekkor már annyira megszilárdult, hogy ezek a népieskedő, illetőleg tájnyelvieskedő produkciók nem jöhettek igazi költészetként számba, hanem napi érdeklődésű furcsaságokként merültek el.

38. Hat-hét esztendővel ezelőtt, amikor a nemzet negyvennyolc megünneplésére készülődött, a nyelvtudomány munkásai szintén kötelességüknek érezték, hogy »a maguk módján« kivegyék a részüket az ünneplésből. Munkával akartak ünnepelni. Megterveztünk egy húsz íves kötetet, amely a reformkor és 1848—1849. nyelvi mozgalmait és eredményeit mutatja be több oldalról és a társadalommal, az étellel való kapcsolataikban. A kötetbe szánt jeles tanulmányok el is készültek. Az Akadémia első osztályának a kiadványa lett volna, ha... az ügy jobbra-balra nem konyult volna némely magukat illetékeseknek minősítő tényezők voltából. A kötet most is kiadható, és ez előtt a nyilvánosság előtt hangsúlyozom: kiadandó, annál inkább, mivel vele az emlékezés sok tekintetben hatóerővé váltható át.

Egyébként nyelvészek-történészek közös kiadvánnyal is hozzá akartak járulni az ünnepléshez: egy jobbagylevel-gyűjteménnyel. A fentiekhez hasonló illetékeseknek ezt is sikerült elhúzni, majd megakadályozni. Illetőleg megjelent belőle legújabbban egy erősen megkevesbített választék, de úgy, hogy — régi panaszos nóta! — nyelvtudományi vizsgálódás céljaira lehetőleg alkalmatlan legyen. A népszerűsítés ürügyével szoktak előállni a mindenkori népszerűség-szakértők. Most is elég jól sikerült a tudománytalanítás.

39. Irodalmunknak több jelesét üdvözölhetjük körünkben. Jelenlétükkel tanúságát adják annak, hogy a nyelv ügye nemcsak a nyelvészeké, hanem az egész nemzeté és a nemzetben belül különösképen a nemzet szívverését első-sorban érző és közvetítő költőké, íróké.

Előadásom egy-két befejező részletében hadd forduljak közvetlenebbül ő hozzájuk, az ő művészetükhöz!

A nyelvjárási elemeknek az irodalmi nyelvben való alkalmazásáról ejtek néhány észrevételt.

Írónak, költőnek lehet nyelvjárási sajátosságokat, elemeket alkalmazni, de módjával. A nyelvjárási elemekkel való terheltség természetesen kártékony, hatásrontó. Valami nyelvjárás egészen különleges szavainak, kifejezéseinek a befogadása még ha nem esik is a megértés rovására, zavaróan hathat, mint-hogy a mai irodalmi nyelvvel kapcsolatban élő rendszerérzékünkbe beleütközik.

Egyik vagy másik nyelvjárás hangtani különlegességeit bele lehet, sőt némelykor bele kell vinni szépirodalmi műbe: regénybe vagy bizonyos fajta drámába vagy drámarészletekbe is személy vagy környezet, helyzet jellemzése végett. De már lírai költeményben furcsán, nevetségesen hatna, ha a költő *ő-ző* vagy *í-ző* alakokkal próbálna beavatni bennünket a maga magasröptű vagy gyengéd érzelmeibe. Ugyanez áll nézetem szerint az ének, még az énekelt népdalok esetére is: ha szélesebb körű közönségnek szól a dal, visszásan csikor-dulhatnak ki belőle — mondjuk — a *kík*, *szíp*, *lú* ejtésváltozatok vagy az *uó*, *ua*-féle kettőshangzók. — Az író vagy különösen a költő nyelve tehát általában nem mutathat nyelvjárási ejtéssajátosságokat, de amellett hangzásban mégis megvannak a maga különlegességei a szavakon kívül, — illetőleg a szavak egymásutánjában, a szavak egymáshoz való viszonyában lépnek fel hangzásbeli mozzanatok, amelyek az írói vagy költői nyelvet ilyen vagy amolyan hatásúvá teszik.

Arany János vagy Ady vagy Móricz Zsigmond nyelve nem csupán az »irodalom nyelve«, hanem Aranyé, Adyé, Móricz Zsigmondé: az irodalmi, köznyelvi állományhoz részben nyelvjárási, jelentékeny részben pedig egyéni nyelvi elemek amalgamizálódnak hozzá.

Az irodalmi nyelv állomány, de egyszersmind folyamat is. Nem annyira szerkezet, mint inkább szervezet, amely különböző okokhoz és célokhoz alkalmazkodik, miattuk módosul és fejlődik és fejleszthető. Egy és amellett más. Közhelyet mondva: egység a változatosságban és változatosság az egységben.

40. A moszkvai íróknak az irodalom és a nyelv dolgában SZTÁLIN nyilatkozatai után 1951. január 17-én—18-án tartott pártgyűlésén A. TARASZENKOV bevezető beszédében ilyen megjegyzést tesz: »Az orosz nyelv óriási gazdagsága nemcsak alapszókincsében, illetőleg szótári készletében rejlik, hanem nyelvtanának végtelen hajlékonyságában, rendkívül széles körű mondattani lehetőségeiben is. Az orosz szintaxis megengedi az egyszerű, világos és tartalmas mondatszerkesztést.« TARASZENKOV itt néhány példát hoz fel Fagyev műveiből, és bírálja mondatainak fölösleges szintaktikai bonyolultságát. TARASZENKOV e felfogásával egyetért a Pravda-vitában és a SZTÁLINTÓL megoldott vagy felvetett kérdések megbeszélésében különösen kitűnt SZEREBRENNYIKOV, a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének igazgatóhelyettese is. SZEREBRENNYIKOV, LEVIN és ILJINSZKAJA, a Nyelvtudományi Intézet munkatársai, a közös alkotó munkára és tapasztalatcserére hívják fel a nyelvészeket és az írókat.

Ezt nálunk is meg lehet, sőt meg is kell tenni!

41. KÓNYA LAJOS I l l y és G y u l á n a k ötvenedik születésnapja alkalmával az Írószövetségben előadott méltatásában ezt mondja a költő nagyhatású negyvennyolcas színművével az »Ozorai példa«-val kapcsolatban: »pátoszat, költői lendületét még fokozza csodálatos nyelve és nagy drámáink verses hagyományainak feltámasztása. Ezt csak hősi korban lehetett így megírni. A darab a nép nemzettéválásának, teremtető erejének eposza, dolgozó népünk nagyszerű nevelője.« (A Magyar Nemzet 1952. november 2-i száma 7. lapjáról idézem.)

A fejtegetett tényezők miatt és az imént — sokban bizonyára nem megfelelően — bemutatott mozzanatok révén kiegyenlített irodalmi és köznyelvünk akkor teljesíti egyre tökéletesebben a funkcióját, aminek a fontosságát előbb kiemelttem, ha minél szélesebb körökre kiterjed, sőt a szocializmustól általánosított műveltséggel együtt egyetemes nemzeti kincs lesz, illetőleg a gondolkodásnak egyetemes eszközévé fejlődik. Így válik az eredetiben csoport-, majd rétegnyelvként szerepelt irodalmi nyelvi vagy társalgó nyelvi típus egyetemes nemzeti nyelvvé, a nemzeti élet egységének és hatásosságának SZTÁLIN szerint is egyik legfőbb előrelendítőjévé.

*

A dolgozat minden módosítás nélkül úgy jelenik meg, ahogyan a szegedi előadásra készült. Jelentékeny részletei — mint a bevezetésben is felhívtam rá a figyelmet — akkor nem hangzottak el.

A Magyar Tudományos Akadémia 1953. évi nagygyűlésének keretében az első osztályon május 27-én »A magyar nyelvtudomány időszerű kérdései« címen tartott előadásomból idézem rá vonatkozólag: »Magam az előadás alkalmával jeleztem, hogy az egyáltalában nem valami kimerítő és végleges munkát, mivel az idő nagyon is korlátozott mértékben állott rendelkezésemre... Azt, hogy fejtegetéseim hiányosak, esetleg hibásak, magam tudom a legjobban.¹ Sajnos, ahogy a körülmények állnak, alig remélhetem, hogy a régóta meglehetősen szívemhez nőtt téma érdemleges kidolgozására sort keríthetnék. Mindenesetre rajta leszek — egyébként eddig is eléggé rajta voltam —, hogy mások, köztük tanítványaim ilyen irányban minél eredményesebben munkálkodjanak.« (A M. Tud. Akadémia Nyelv- és Irodalomtud. Osztályának Közleményei IV, 22.)

Ebben a nagygyűlési előadásomban (i. h. 22—4) tettem néhány észrevételt azokkal a megjegyzésekkel, köztük kifogásokkal kapcsolatban, amelyeket MÓD ALADÁR »Az anyanyelvi oktatás és a magyar nyelvtudomány néhány kérdéséről« című a Társadalmi Szemle 1953. januári számában (VIII. 1. szám) megjelent közleményébe foglalt bele. Remélem, ott sikerült eloszlatnom azokat a félreértéseket, amelyek elsősorban a nyelvtudomány és a nyelvhelyesség-nyelvművelés viszonyát illető véleményem körül támadtak.

¹ Előfordulhat, hogy egy-két régebbi keletű részletben nincs utalás arra, hogy az adat vagy esetleg megjegyzés honnan való.

HOZZÁSZÓLÁSOK

VERES PÉTER :

Az indokolásom ahhoz, hogy felszólaljak és beszéljek a nyelvről, az, hogy különösen az utóbbi években már meggyökerezett bennem, hogy úgy szeretnék írni, hogy mindenki megértse, és úgy szeretnék írni, hogy mindenki gyönyörködjék benne. Ehhez az igényhez mérem a saját magam és mások írói munkáját is, és ehhez szeretnék a nyelvészekről segítséget kapni. A kérdés körül való töprengéseimből most a következőket mondom el. (Rapszódikus leszek, már a dolog természetéből eredően.) Mindenki tudja, hogy az irodalom és a nyelvészet együtt indult; Csokonai, Kazinczy, Vörösmarty és Arany János korában még állandó kölcsönhatásban fejlődött mindegyik. Azután a nyelvészet szaktudomány és némi részben bogarászás lett, az írók némelyike pedig a nyelvi egyénieskedés, az »eredeti« kifejezések hajszolásába tévedt (Szabó Dezső, Szomory Dezső, sőt Krúdy is). Most, amikor a dolgozó emberek százezrei kerülnek be a nemzet szellemi életébe, a nemzet *szellemi vérkeringésébe* — (ez a szó is mutatja, hogy mennyire küszködünk a kifejezéssel: *szellemi vérkeringést* mondunk, holott ez nem jó szó — képtelen kép —, és mégis érti majdnem mindenki, hogy mit akarunk ezzel kifejezni) —, és ismerkednek az új eszmékkel, a politikai és a természettudományi, irodalmi, közgazdasági és szakmai elvontságokkal, nagyon tiszta fogalmazásra volna szükség mind az ismeretek terjesztésében, mind az irodalmi kifejezések terén. Nem elég, ha a szemináriumokon, tanfolyamokon, iskolákban úgy tanuljuk meg az új fogalmakat, a szocializmus, a közgazdaságtan, a marxista-leninista elmélet bármely tételét, mint ahogyan elemi iskolás koromban tanultuk a számtant, hogy az egész szorzótáblát elénekeljük, — $1 \times 1 = 1$ és így tovább végig százig —, mert ebből az sült ki, hogy amikor magános számtanóra volt, ugyanaz a gyerek, aki jól énekelte végig az egész szorzótáblát, nem tudott válaszolni arra, hogy 6×9 mennyi. Tudom, hogy most rengeteg ember tanul, szemináriumot, pártiskolát, tanfolyamot végez, és jól tudja a leckéjét. Jó minősítést is kap, mégis a valóságos életben, a maga munkahelyén alig-alig valami keveset, némelyek pedig egyszerűen semmit sem tudnak alkalmazni a konkrét feladatokra. Tehát a nyelvtanítással foglalkozó emberek necsak a meglevő vagy ezután létesítendő nyelvtan törvényeire tanítsák meg az embereket, hanem a gondolkodás, a fogalmazás törvényeit is meg kell velük ismertetniük. Mivel nem vagyok tudósa a nyelvnek, úgy vélem, az lenne a leghasznosabb, ha elmondanám, hogy a saját írói fejlődésemben hogyan ismerkedtem meg lassan és félig-meddig a nyelvi kérdésekkel. Eleinte csak írtam, és nem gondoltam arra, hogy nekem »nyelvem« is van, még kevésbbé gondoltam arra, hogy »stílusom« van-e, és hogy az milyen, és miben különbözik a másokétól. Most kezdem már látni, hogy mi »a gondolatközlés, mint olyan« — németül mondva — és milyen a szép és jó kifejezés. De elrémít az a tudatlanság, ami bennem kavarg, és elkedvetlenít az a nyelvészeti zűrzavar, amelyet a nyelvtudományban sejtek. És persze megijeszt az a nyelvészeti kásahegy, amelyet a kész nyelvi fordulatok, a kész nyelvi alakzatok, a sablonos nyelvi kifejezések tömegében az értelmes, tiszta és világos magyar nyelv előtt látok. Hogy mit értek kész fordulatokon és a nyelvet elhomályosító, nehézkes műnyelvvé átfarmáló kész alakzatokon, néhány példában megmutatom (egy párat felírtam, de egész könyvrevalót lehetne írni a publicisztikai és politikai köznyelvből). Tehát: »X. Y. felszólalása osztatlan *sikert aratott*«. Alig van itt valaki, aki érezné, hogy ez milyen rossz. *Sikert aratni?* *Aratás* konkrét dolgot jelent: *búzát aratok*.

És csak búzát, illetve gabonát aratok, de a szőlőt már szüretelem, a tengerit töröm, a répát ásom, a krumplit szedem, stb., stb. De más baj is van. A magyar nép a *siker* szó irodalmi értékét nem ismeri, csak a búzalisztben levő és az igavonó állat izmaiban levő *sikérrel* ismerős. Ez is konkrét dolog. A közéleti *siker* azonban, mint mindenki tudja, megfoghatatlan, az időben folyó. *Győzelmet aratni* már inkább lehet, mert a *győzelem* konkrét és egyszeri dolog. Vagy: »szándéka hajótörést szenvedett«, »síkra szállt mellette«, »lándzsát tört mellette«, stb., stb. Ezek igen régi szóképek, annakidején megvolt a konkrét értelmük, ma már avasok. Vagy: »a szőnyegen forgó kérdések«. Nem hiszem, hogy Magyarországon az öt millió paraszt közül volna egy, aki értené, hogy mit jelent az, hogy »szőnyegen forgó kérdés«, holott nyilván a tárgyalóterem szőnyegére került és tárgyalandó dolgot jelenti. Még egy pár példát a jobban ismertekből: »Kiküszöböljük a hiányosságokat«. — A hiányosságokat, tehát nem létező dolgokat *küszöbölni* ki képtelenség, hiszen még a létezőket is nehéz *kiküszöbölni*. »Leleplezzük a béke ellenségeit«, »a szocializmus építését van hivatva szolgálni«, stb. Ezekkel a kész fordulatokkal és kész nyelvi alakzatokkal úgyszólván mindnyájan élünk, — én sem tudom elkerülni —, de viszont ma már érzem, hogy emiatt milyen nehézkessé vált a magyar nyelv. Hivatkozom történelmi példákra, amelyekre az előadó is hivatkozott, hogy volt nekünk valaha ennél szemléletesebb, egyszerűbb, világosabb és élvezetesebb publicisztikai köznyelvünk is.

A legnagyobb és legnehezebb kérdésnek én ma az elvont gondolatok teljes és valódi eszmei értékeinek a megismertetését és megértését tartom. A magyar népnyelv mind mostanáig csak az erkölcsi és pedig nem a teológiai-vallás erkölcsi, hanem a közönséges, mindennapi erkölcsi eszméket ismeri. Pl. »jó ember«, »rossz ember«, »gazember«, »rongyember« stb. Ezek voltaképpen elvontságok, amelyeket a nép csinált, de ezek alatt mindig konkrét, határozott erkölcsi értékítélet rejtőzik. A vallás erkölcsi vagy teológiai és bármiféle más eszméket nem tudta ugyanígy világossá és szemléletessé tenni. Hogy ez mennyire igaz, arra legyen szabad egy bizonyítékot, a hozzám legközelebb levő területről, az irodalomból felhozni. Az irodalom közismertnek vélt és minden iskolában tanított, szelvében használt műszavai, mint: *költő, író, szerző, vers, regény, elbeszélés, novella, darab, dráma, tragédia, vígjáték, bohózat, mese, anekdota, adoma, cselekmény, hős, alak, szerep* stb., vagy teljesen ismeretlenek, vagy homályosan, féligértetten kavarognak az emberi fejekben, és nemcsak a falusiakéban, hanem elég nagy mértékben a városiakéban is. És pedig nemcsak azokéban, akik most özönlnek a városba, hanem a régi városiakéban is. Nagyon érdekes például a »költő« fogalma. Homályos fogalom és amellettt gúnyos mellékíze van. Még homályosabb a »hős« fogalma általában is és mint irodalmi alak, mint »regényhős« is. A multa nézve »ős«-t értenek rajta, és még nagyapám idejében az ősök és hősök fogalma egyazon fogalom volt; a mi vidékünkön legalábbis így volt. A jelenben pedig már a valódi értelmével szemben éppen ellenkező jelentése van. Akire azt mondják pl. a Tiszántúlon, hogy »nagy hős«, azon azt értik, hogy szájhős, nagyszájú, fölényes, erőszakos alak. A »hős« valódi, »profétikus« értelmében csak a nagyon kevés literátusan művelt ember előtt ismeretes, a paraszti milliókban vagy általában a magyar nép millióiban alig-alig ismerik, homályban van az egész fogalom és a vele kapcsolatos ismeretkör. Az irodalmi fogalmak közül csak a verset, mesét és az adomát, tréfát értik annak, ami. A többi fogalom, közte az »író« fogalma is jórészt értelem nélküli vagy homályos értelmű szó. (Ajánlom pedagógus barátainak, hogy nézzenek utána, nem önkényes, pusztán állítás-e az, amit mondok, nem túlságosan egyénien nézem-e én a paraszti nép gondol-

kozását és általános műveltségét.) Ahogy én látom, sem a prózai, sem a költői nyelvet nem ismeri a mi népünk igazán. A költői nyelven nemcsak a formát értem, nemcsak azt, hogy a ritmussal nem tud megbarátkozni, mert nagyon sok versben nem találja a »kádenciát«, és ezért eltéveszti az értelmet is, hanem a költői mondanivaló sajátos, szellemi mivoltát sem érti meg a nép, ezért marad a levegőben a csodálatosan szép magyar líra egész világa. Csak azok a versek hatolnak le igazán a mélybe, amelyek úgy fejezik ki a valóságot, mint mondjuk: »Leveles dohányát a béres leveszi...« (Idézet Petőfitől). Az ilyet tökéletesen megérti, és gyönyörködik is benne, anélkül, hogy irodalmi tanulmányokra volna hozzá szüksége.

Miért mondom ezt el? Azért, hogy azt az igényt, amit az első mondatban megfogalmaztam, hogy »úgy szeretnék írni, hogy mindenki megértse, és úgy szeretnék írni, hogy mindenki gyönyörködjék benne«, megindokoljam. Előtttem ez a Petőfi-strófa az eszmény, és szeretném, ha a szocializmus igazságait vagy bármely irodalmi, közgazdasági tételt ilyen világosan, ennyire szólamok nélkül tudnánk elmondani, mert ebben egyetlen üres szólam nincs, mert ez prózának is tökéletes. Már pedig a népneveléshez, az új gondolatok megismertetéséhez és megértéséhez a magyar próza újjászületésére van szükség.

Igen messze vezetne — erre itt se idő, se lehetőség nincs, és nem is az én dolgom —, hogy a prózáinkat történetileg végignézzük. Annyit azonban mégis megjegyeznék, hogy nekem a XVIII. sz. prózája jobb, mint a mai, és különösen jobb, mint a XIX. századé. Mikes Kelemennek, a székelynek a levelei vagy Berzsenyinek, a dunántúlinak a mezei szorgalomról írt klasszikusan egyszerű, világos írása bizonyítja, hogy akármilyen magas közgazdasági, szociológiai gondolatokat meg lehet úgy fogalmazni, hogy nemcsak a kortársak értik meg, hanem évszázadok múlva is gyönyörködünk benne, pedig ez csak ú. n. értekező próza.

Ebből is látszik, hogy legnagyobb gondunk ma az irodalmi és közéleti nyelvben a tiszta, világos értelmezés. Megfigyeltem például, hogy a tárgyaló asztalok mellett mennyire nem tudunk beszélni. Mihelyt körülüli tíz kitűnő író vagy tíz kitűnő nyelvtudós ezt az asztalt, és elkezd »értekezni«, valami lehetetlenül rossz bükkfa-nyelven, siralmasan dadogó műnyelven mondjuk el a gondolatainkat. Én is így vagyok vele. Nem tudok úgy beszélni, mintha egy másik embertársammal beszélnék, és nem tudok úgy beszélni, ahogyan írok, ha »jó formában« vagyok. Tehát az eszmék minél tisztább, kifejezése kell az irodalmi és publicisztikai műnyelv kész fordulatai és homályos értékű szólamai helyébe. Én például úgy gondolnám, hogy az irodalomban az élő beszéd nyelvét kellene bevezetni. Olvasható, sőt felolvasható legyen minden szépirodalmi mű. Ez a kívánság nemrégiben egy olvasómozgalmi konferencián is felvetődött. Erről visszaemlékezem, hogy amikor gyerek voltam, a balmazújvárosi földművelő egyesületben néha két-háromszáz ember is összejött tanyázni és beszélgetni, »valamit hallani«, de mert minden újságból csak egy példány járt, lehetetlen volt, hogy egymás után mindenki elolvassa a napilapokat, hanem mindig rá-tukmálták valakire, hogy olvassa fel hangosan az egész nép számára. És arra is visszaemlékezem, hogy egy-egy vezércikket milyen nehéz volt értelmesen el-olvasni. Az egész újság tulajdonképpen zavaros kása volt, — szétfolyt az emberek agyában, csak itt-ott ragadt meg belőle egy-egy fogalom-szem. Most tehát, amikor százezreket tanítunk a falvakban, üzemekben és termelőcsoportokban, irodalmi, társadalomtudományi és kifejezetten mezőgazdasági ismeretekre, eszmékre és gondolatokra, — a világos fogalmazásra, a helyes hangsúlyozásra

nagyon nagy szükség van. A megértés függ tőle, vagyis a kérdés nemcsak nyelvi, hanem politikai, termelési és kormányzási probléma is. Úgy kell írni, hogy lélekzetzavar nélkül lehessen felolvasni. Lélekzetzavar nélkül, vagyis a magyar nyelv természetes ritmusában lehessen felolvasni minden írást, akár szépirodalmi, akár ismeretterjesztő jellegű legyen is az. Ez nem jelent szürkeséget és nyelvi szegénységet, mert mint ahogy minden ember másképpen beszél, úgy minden író is másféleképpen írhat, ha a saját természetét követi, és nem eltanult vagy mesterkélten csinált stílust erőszakol rá önmagára. Az igazi elbeszélő próza végtelen változatban gazdagíthatja a nyelvet. Példa rá Mikszáth Kálmán és Móricz Zsigmond. Mikszáth tisztább, egyszerűbb, Móricz gazdagabb, tömörebb, árnyaltabb, de mindegyik szinte példázza azt, hogy mi mindent lehet magyarul elmondani kész sablonok és idegen kifejezések nélkül. X

Sokkal nehezebb feladat, és a nyelvészek, de minden tudós számára nagyon nagy munka a tudományos és a szakmai műnyelv megújítása. Ez azonban talán nem is olyan sürgős; most az a fontos, hogy a gondolatközlés nyelve újuljon meg legelőször, mert ha a köznyelvünk és irodalmi nyelvünk egyesül, akkor a különböző szakmákban a helyes nyelvérzékű munkások, mérnökök hamarabb megtalálják a saját szakmájuk helyesebb és szebb új és új műszaki kifejezéseit. Ennél sokkal fontosabb és sürgősebb a mozgalmi, politikai, újságírói és publicisztikai nyelv újjáteremtése. Ezen a mai műnyelven már nem lehet beszélni. Legutóbb a Nyelvőrben FÓNAGY IVÁNTÓL és SOLTÉSZ KATALINTÓL jelent meg egy nagyon tanulságos cikk erről a zsargonról. A módszeres nyelvtisztító és nyelvújító munkának, a részlet-munkának is, az általános elvek tisztázásának s itt van a legnagyobb és legsürgősebb feladata.

Ehhez egy pár gondolattal és tanulsággal magam is szeretnék hozzájárulni. Én ugyanis a saját példámon okulva a legfontosabbnak látom addig is, amíg a helyes és remélhetőleg végleges magyar nyelvtanítás megszületik, a magyar nyelvérzék fejlesztését. Én például nyelvtani ismeretek nélkül jöttem az irodalomba, csupán csak az otthon beszélt népnyelvet, félig-meddig tájnyelvet kaptam útravalóul. De nagyon szerettem az irodalmat, beleértve a magyar népköltészetet és népzene is, és így jutottam el oda, hogy ha nyelvtanilag nem is hibátlan — (ezért szégyellem is magam, de nem tehetek róla) —, de hangzásban és megérthetőségben tűrhető magyar nyelven írok. Népi nyelven, de nem tájnyelven. És itt csatlakoznom kell PAIS professzor mondanivalójához. Igenis, én magam is lehetetlennek érzem azt, hogy a szocialista-realista írók nyelve, még a legkifejezettebben szépirodalmi műnek vagy akár a mesének a nyelve is tájnyelv legyen. Ez éppen olyan összeférhetetlen, mint a nemzeti líra vagy az általános eszmék költői kifejezése tájnyelven. Illusztrációképpen, egyes népi regényalakok jellemzéséhez nélkülözhetetlen ugyan a tájnyelv, azok az íróársaim azonban és azok a tanár-barátaim, akik a néprajzi és fonetikai kifejezésekkel is dolgozó írók, Tömörkény, Gárdonyi és Móricz Zsigmond nyelvi érdekességében gyönyörködve, még ma is ragaszkodnak a fonetikus tájnyelvhez, erősen tévednek. Mert nem a hangzásban, nem a fonetikában van — ami egyébként betűkkel úgyis kifejezhetetlen — a népi lényeg, hanem az észjárásban, abban a kifejezőmódban, ahogyan az élet és a világ dolgait és jelenségeit a nép egy-egy adott területen megfogalmazza és elmondja. Magyar irodalmi nyelven is lehet olyan könyvet írni, amelyet mind a tiszántúli, mind a dunántúli parasztember — és nemcsak parasztember — teljesen a magáénak érez, és észre sem veszi, hogy nem az ő sajátos tájnyelvi hangján írták. Érdemes a kérdéssel foglalkozni, mert én úgy érzem, hogy a szocialista-realista irodalmat

nem helyes, nem célszerű és végül nem is szép a múltékony nyelvi érdekességekkel a vidékiesség és a nyelvi pepecselés világába lehúzni. Lehetne vitatkozni a részletekről, de én ezt a problémát átadom a nyelvészeknek, mint olyat, amelyen jómagam hosszú éveken, immár másfél évtizeden keresztül töprengtem.

Végezetül pedig a magam részéről úgy gondolom, hogy a nyelv fejlődését és átalakulását nem aprólékos és szigorú nyelvtani pedantériával, hanem nagyvonalú és biztos nyelvérzéken alapuló szabadsággal kell nézni. A nép maga is örökké birkózik a kifejezésekkel, még a mindennapi dolgaiban is, azért van annyi »ízézés«, nyögdecseles, szókeresés. A nép is szünet nélkül teremti, alkotja formálja, alakítja a nyelvet, sőt játszik is vele. Az iskolai nyelvtanításnak arra kellene törekednie, hogy ezt a fogalmazási munkát megkönnyítse. Ehhez a leggyenesebb út nem a nehézkes és sok vonatkozásban tisztázatlan nyelvtani törvények és szabályok erőszakolt bemagoltatása — nem az elemi helyesírási és fogalmazási ismeretekre gondolok, mert azok nagyon is szükségesek —, hanem a nyelvérzék fejlesztése és a magyar fogalomvilág megismertetése. Ehhez pedig a legigazibb segédeszköz a jó irodalom, a realista irodalom, — beleértve a jó publicisztikát is, amely most még nincs — mert ez a magyar társadalmat, a magyar történelmet, a magyar nép életét és gondolkodását és benne a magyar nép lelki szépségeit a leghívebben ábrázolja. Ezzel be is fejezem, mert író lévén, ezt tartom a legfontosabbnak, és hozzáteszem, a leghatásosabbnak is.

ILLYÉS GYULA:

Teljesen kapásból két dologhoz tudnék megjegyzést fűzni PAIS professzor előadásából. Az egyik a prózai és költői nyelv közötti különbség. Egyéni tapasztalatom az, hogy a próza jobban beengedi magába a nyelvi helytelenségeket, a hibákat, a magyartalanságokat, mint a költészet. A versnek valami keményebb, igényesebb magatartása, szűrője van arra, hogy nemcsak az érzést és a gondolatot fejezze ki világosan, hanem hű legyen a magyar nyelv belső szelleméhez is. Legjobb példa erre: még jó prózaíró is leír a nyelvben sokszor előforduló magyartalanságot, pl.: »alkalmazást nyer«, »előjegyzésbe vesz« vagy »jól néz ki«, ilyet versben elképzelni képtelenség. A vers rögtön megméri, abban a pillanatban leleplezi azt, ami nem tartozik szorosan a nyelv belső szelleméhez. Nyilvánvalóan ennek sok az oka. Többek között az, hogy jellegzetesen versolvasó nemzet és nép vagyunk. Bármennyire kevés verset olvasnak is néha egy-egy korban az emberek, de bizonyos, hogy irodalmunkban sokkal több a nagy költő, mint a prózaíró.

A másik megjegyzésem a tájszavakra és tájnyelvekre vonatkozik. Valóban, amikor mi felleptünk, vidéki, népi származású írók, én mindig valami sértőt éreztem abban, ha a parasztot túlságosan paraszti nyelven beszéltették. Ilyet, hogy *Há mén ke-ed?* — gúnynak, megvetésnek éreztem és nem egyszer kedvem lett volna ennek a gúnyolódó rétegnek a nyelvét éppúgy átírni, ilyen gúnyos ortographiában; nagyon könnyű lett volna, mert a *nagyságos jegyző úr* sem úgy íródik, mint ahogy kiejtődik. A tájnyelvről szólva azonban bátran gondolhatunk a magyar nyelvnek egy kisebb nyelvújítására is, éppen azért, mert a népnek új, nagy tömegei kerülnek szorosabb érintkezésbe a hivatalos köznyelvvél. Hivalkodásnak érzem, felesleges születési-bizonyítvány-fitogtatásnak, ha valaki indok nélkül használ tájszavakat. Viszont rengeteg olyan fogalom van a magyar nyelvben, amelyre a köznyelv nem ismer még szót, a tájnyelv pedig ismer. Ezek a szavak még nem kerültek be sem az irodalmi, sem pedig az általános

köznelvbe. Magam dunántúli vagyok, és sokszor szégyelek leírni olyan szavakat, amelyeket nálunk használnak, de amelyek az irodalomban nincsenek meg, holott szükség volna rájuk; nélkülük egy-egy fogalmat nem tudunk megnevezni; legfeljebb körülírni. Pl. a mosatlan edényt nálunk egy szóval *csetresznek* hívják. Így a *csihatagot* is, azt a hajtást, amely a gyökérből nő fel, körül kell írni ahhoz, hogy világosan megérthessük. Ez is olyan kérdés, amellyel érdemes volna a nyelvészetnek foglalkoznia.

Üdvözlöm az írók nevében a nyelvészeket és felkínálom a barátkozást, amely eddig nagyon egyoldalú volt. Mi dolgoztunk, a nyelvészek meg elverték rajtunk a port. Hadd adok most valamit vissza. Nemzeti szégyenünk, hogy mikor Ázsia legkisebb népének is van már értelmező szótára, a magyar nyelvészek még mindig nem tudták megcsinálni a magyar értelmező szótárt, amely pedig elemi kódexe az írás megtanulásának és egyáltalában a nemzeti nyelv életének. Éppen itt értesültem, hogy valaki becsületszavát adta, most már egy év alatt el fog készülni. Én ezt az egy évet 10—20 éve hallom, így szeretném megfenyegetni a nyelvészeket, hogyha ők nem, hát majd megcsináljuk mi, írók.

De hagyjuk a haragot! Magyarországon mindenki nyelvész, s én is magamat kocanyelvésznek érzem. Át is nyujtok rögtön tudós megvizsgálás végett egy szót Bárczi professzornak. A *dér* szónak az értelmezését. A *dérnek* szerintem a ,hóharmat'-on kívül, van még egy jelentése, az hogy ,bot'. Miből következtettem erre? A *dérrel-durral* szólás hangutánzás ugyan, de alapja nyilván a bottal előidézett hang. Azután a »*lesz még kutyára dér*« kifejezésnek az ég-világon semmi értelme nincs a *dér* szónak ,bot' értelmezése nélkül, mert miért hullana éppen a kutyára hóharmat? És a *deres* szó, amely nem csak a szürke színt jelenti, hanem a verőhelyet, a botozó padot is. Igazam van? Ha igen, ha nem, kibékülésül, baráti virágszállként nyujtom át ezt a botot, bízva, hogy még ha melléfogtam is — nem vágnak vele vissza rám nagyon keményen.

BÁRCZI GÉZA:

Inkább módszertani szempontból szeretnék hozzászólni a magyar irodalmi nyelv kialakulásának kérdéséhez. Azt hiszem, akkor követjük legjobban a marxizmus szellemét, ha nem elméletből indulunk ki, hanem tényekből, úgy ahogy azt az előadó kartársunk is tette. Azonban előbb meg kell állapodnunk abban, mely tényeket keressünk ki e kérdés megvilágítására, és a tényeknek milyen tanúságot tulajdonítsunk.

Úgy vélem, abban mindnyájan egyetértünk, hogy az irodalmi nyelv, azaz az egész magyarsághoz szóló, egységre törekvő, nyelvjárásfölötti nyelvváltozat, melynek — tudatosan vagy öntudatlanul — határozott művészi igényei is vannak, nem egy napról másnapra született meg. Határt megállapítani tehát voltaképpen lehetetlen, s ez a törekvés nagyon is hasonlítana MARR robbanás-szerű változáselméletéhez. Az irodalmi nyelv kialakulásának vizsgálata voltaképpen annak a kutatása, mikor jelentkezik a nyelvi egységre való törekvés, hogyan halad e törekvés a mind nagyobb egység — rendszeren, legalább nálunk, csak viszonylagos egység — elérése irányában. Kérdés már most, mely tényekből lehet a fejlődés megindulására és kibontakozására következtetni.

Azt hiszem, fontos és megfogható ilyen pont a nyelvi eszmény, a nyelvi helyesség többé-kevésbé derengő vagy többé-kevésbé világos gondolatának megjelenése. Ilyen eszmény megállapítható kedvező esetekben írói nyilatkozások-

ból közvetlenül, ezek híján, vagy ezek mellett, közvetve magukból az írásművekből. Nyilvánvaló jele ugyanis a nyelvi egységre való törekvésnek, ha az írók saját nyelvjárásukat elhagyva egy és ugyanazon más nyelvjáráson igyekeznek írni. Ez az igyekezet kezdetben, de néha még elég sokáig csak tökéletlenül valósul meg: az írott nyelven, néhány kivételt nem számítva, át meg átüt az író saját nyelvjárása. Esetleg nyelvjárásfölötti, de még erősen regionális színezetű írott nyelvváltozatok keletkeznek, melyek persze már jóval közelebb vannak egymáshoz, mint a nyelvjárások maguk. Az idő haladtával általában a nyelvjárási elemek száma csökken, a regionális, nyelvjárásfölötti nyelvtípusok is mind jobban közelednek az egységhez. Persze visszaesések is lehetnek, a politikai és társadalmi viszonyok úgy alakulhatnak, hogy egy-egy terület némiképpen elszigetelődik, s ott az irodalmi nyelv tovább őrizhet meg nyelvjárási vonásokat, esetleg ideig-óráig a közös irodalmi nyelvnek egy külön, nyelvjárási elemekkel telített változata alakul ki, és igyekszik hagyományná válni. Ezek azonban oly részletek, melyek a fejlődést hátráltathatják, de rendesen nem akadályozzák meg.

Mindebből következik, hogy az irodalmi nyelv keletkezésének, megindulásának látható, legkönnyebben megfogható jele az egységes nyelvre való törekvés, s hogy ennek a nyelvi egységnek elért foka konkrét lemérhető, ha nem is egy-egy író, de egy-egy kor szövegeiben a megállapítható nyelvjárási elemek aránya alapján.

Hogy ezek az elgondolások helyesek, legyen szabad egészen röviden a francia példán megmutatni. A XII. században jelentkeznek a nyelvi eszmények, a helyes és helytelen nyelv tudatának félreismerhetetlen jelei. GARNIER DE PONT-STEINTE-MAXENCE kijelenti (1174.) hogy az ő franciasága jó, mert Île-de-France-ban született, a lyoni AYMON DE VARENNES (1188.) viszont kifejti, hogy lemond saját tájnyelvének használatáról írásban, mert a franciák (értsd az île-de-france-iak) füle számára az túlságosan vad. CONON DE BÉTHUNE (1181.) panaszkodik, hogy a franciák (île-de-france-iak) a champagne-iak jelenlétében megrohták nyelvjárási szavaiért, holott, ha nyelve nem is kifogástalan franciaságú, érthető az île-de-france-iak számára is. S hogy ez a nyelvhelyességi eszmény valóban irodalmi, egységre törő és esztétikai igényű nyelv születésére, sőt megszületésére mutat, arra bizonyíték az, hogy az írók, származásuktól függetlenül, az új, közös nyelven igyekeznek írni. GAUTIER D'ARRAS a XII. században pikárd létére tiszta île-de-france-i nyelven ír, de a nem arisztokratikus körbe tartozó liège-i *Poème moral* (1200. táján) nyelvjárási vonásoktól szintén igen kevésbé tarkított franciaságot mutat. Ilyen példák száma igen nagy. Igaz, a teljes egységet nem sikerül egyszerre megteremteni, és még a XIV. század elején panaszkodik a lotharingiai zsoltárfkönyv írója, hogy a nyelvi egység ügye csehül áll, de maga ez a nyilatkozat is bizonyítja a nyelvi egység és a nyelvhelyesség gondolatának ébrenlétét. De ezt igazolják maguk a szövegek is. Ha a XIII. században a pikárdos színezetű irodalmi nyelv egy ideig versenytársaképpen jelentkezik, ha Liège-ben a XVI. században is egy vallonos alakokkal tarkított barbár francia használatos nemcsak az oklevelekben, de az irodalmi kéziratokban, ezek csak arra mutatnak, hogy a különleges helyi viszonyok hátráltatják az egység irányába vezető fejlődést, de maga a fejlődés nem tagadható.

Azt hiszem tehát, ezeket az elveket lehet a magyar irodalmi nyelv kialakulásának a kutatásában is érvényesíteni. A nyelvi egység, az anyanyelv pallérozására való törekvés, szükségességének hangoztatása tudomásom szerint a XVI.

századtól jelentkezik, de a nyelvi helyesség gondolatának homályos derengésére már régebbi időből is lehet jeleket találni. DRÁGFFY JÁNOS pl. egyik, közvetlen a mohácsi csata előtt írt terjedelmes végrendeletének egész első felében íző alak nincsen, második felében azonban előbb szórványosan meg-meg jelenik egy-egy, majd a vége szinte teljesen íző. Aligha lehet elutasítani azt a gondolatot, hogy a levél írója, ki sajátkezű levelei bizonyossága szerint, erősen íző nyelvjárást beszélt, ez ünnepélyes pillanatban szabadulni igyekezett saját nyelvjárásától, de az erőfeszítésbe belefáradt. Ebből talán nem túlságosan merész dolog arra következtetni, hogy ezidőtájt a királyi udvarban kialakulóban volt egy nyelvjárásfölötti nyelvváltozat. A mohácsi csata egyebek közt ezt is tönkretette és a fejlődésnek máshonnan kellett újból megindulnia. De talán az a tény sem mellőzendő, hogy a XVI. század első feléből való kézírataink és nyomtatványaink nagy nyelvjárási tarkasága ellenére vannak bizonyos nyelvi tények, melyek nem kerülnek az írott nyelv szintjébe. Így pl. az *ię*, *uo*, *üö* kettőshangzók ekkor már nyilván megvoltak, hiszen az *ię*-re a XV. század elejéről van már adatunk, s nem valószínű, hogy az *uo*, *üö* jóval fiatalabb volna, mégis az *ię* csak egészen kezdetleges szövegekben fordul elő a XVI. században, az *uo*, *üö* pedig talán még ilyenekben sem. A *-nott*, *-nól*, *-ni* ragsor, noha minden valószínűség szerint ősi, irodalmi szövegben nem fordul elő. Voltak tehát olyan nyelvi jelenségek, melyek még ebben a látszólag teljesen széthulló nyelvű írásbeliségben is elfogadhatatlanoknak, vulgárisoknak hatottak. Ez pedig föltesz valamelyes nyelvhelyességi gondolatot.

Azt hiszem, hogy irodalmi nyelvünk kialakulásának kezdeteit és lefolyását meg lehet fogni magában nyomtatott szövegeinkben, oly módon, hogy mind-egyiknek lemérjük nyelvjárási vonásait, akár pl. a mai köznyelvhez viszonyítva. Amikor azt tapasztaljuk, hogy ezek az elűtő vonások mennyiségileg állandóan csökkennek, hogy a szövegek szemmel láthatólag közelednek nyelvilleg egymáshoz, kétségtelen, hogy az irodalmi nyelv fejlődése megindult. Ha ehhez esetleg azt is sikerül kimutatni, hogy egyik-másik írónk más nyelvváltozatot használ írásban, mint amelyet természetsszerűleg anyanyelvjárásaképpen beszél vagy beszélt, azaz hogy mihelyt írásban az egész magyarsághoz fordul, a nyelvjárást tudatosan elhagyja, ez csak erősítené megállapításunkat. Ezután hozzá kell majd látnunk, hogy megkeressük e jelenség összefüggését a kor történetével, művelődési és társadalmi viszonyaival, gazdasági és politikai helyzetével, azaz a jelenség magyarázatát, az okok feltárását.

Sőt talán még ebben az irányban is tud maga a nyelv segítséget adni. Ha pl. megfigyelhető, hogy a tanultabb íródeákok nyelve hamarabb közeledik az egységhez, mint az alkalmilag tollat fogó nagyúr, ebből már magából is valószínűvé válik, hogy ez a kialakuló félben levő irodalmi nyelv nem arisztokratikus jellegű volt, amivé vált volna talán a mohácsi pusztulás nélkül, hanem megteremtésében az új, laikus literátus rétegnek, a magyar diákságnak, mely a török miatt a legkülönfélőbb vidékekről összezsúfolódott a Felvidékre, szintén része volt. Ez más oldalról tekintve is természetes. — Az írókban, a diákokban születik meg a nemzetté alakulás vágya, az erre való törekvés, s ezzel kapcsolatban a nyelvi egység kialakításának vágya. A nyelvjárásiasság, melyről az előadó beszélt, már nem nyelvjárás. A különbség nálunk kevésbé szembeötlő, mint másutt, mert a nyelvjárási különbségek nálunk lényegesen kisebbek.

Azt a kérdést viszont, e nyelvi egység milyen fokától számítható immár az irodalmi nyelv kialakultsága, tehát mely pillanatban lehet beszélni már meg-levő irodalmi nyelvről, azt hiszem nagyon nehéz mindenki számára egyformán

kielégítő módon megoldani. Abba a kérdésbe pedig, hogy az így keletkező irodalmi nyelv mikor és hogyan válik nemzeti nyelvvé, az egész közösséget összefogó hatalmas kapoccsá, döntő módon avatkozik bele a keletkező nyelvváltozat társadalmi funkciójának, e funkció kiteljesedésének mértéke. Ebben nagy fontosságú a beszélt köznyelv viszonya az irodalmi nyelvhez. Ezt, ha teljességgel nem is, de egy bizonyos fokig meg lehet közelíteni nyelvtörténeti síkon magánlevelek és művek nyelvének egybevetésével.

KNIEZSA ISTVÁN:

PAIS DEZSŐ akadémikus előadása rám szinte lenyűgözően hatott. Tudni kell ugyanis, hogy az irodalmi nyelv kialakulásának kérdésével nálunk eddig voltaképpen nem foglalkozott senki. Mindaz tehát, amit ő itt összefoglalt, nemcsak felépítésében, hanem részleteiben is saját egyéni munkája. Ezért hatott az előadás ránk, de főképp rám, a szenzáció erejével, amelyről eddig nemcsak semmit sem olvastunk, de még beszélni sem beszéltünk. Ha itt egy-két megjegyzést teszek rá; természetesen távolról sem jelenti, hogy az előadás értékét bármiképpen is le akarnám becsülni.

PAIS akadémikus külön hangsúlyozta, hogy a magyar irodalmi nyelv másképp alakult volna ki, mint minden más ismert európai irodalmi nyelv. Szerinte ugyanis ezekkel ellentétben a magyarban előbb alakult volna ki az irodalmi nyelv, mint a beszélt köznyelv. Ez véleményem szerint nem helyes, vagy legalább is nem kétségtelen. A magyar helyesírás vizsgálata alapján ugyanis én úgy látom, hogy igenis a magyarban is volt, legalábbis kialakulóban, egy köznyelv épp úgy, mint Moszkvától Párizsig és Londonig mindenütt és ez a köznyelv szintén a királyi kancelláriából indult ki. A budai királyi kancelláriában a XV. században már volt egy többé-kevésbbé határozott nyelvi norma, amelyet nemcsak az udvari nép használt, hanem amelynek már az udvaron kívül is kezdett tekintélye lenni. Az, amit BÁRCZI GÉZA Drágffy levelében irodalmi jellegűnek tart, nem egyéb, mint a kancelláriai köznyelvnek a visszatükröződése. Nézetem szerint — de ezt érvekkel is tudom támogatni, ha most nem is — ez a kancelláriai, azaz udvari nyelv a budai királyi udvar megszűntével nem enyészett el teljesen, hanem tovább él a katolikus és protestáns irodalmi nyelvben egyaránt. A budai kancellária a mohácsi vész után ugyanis kettészakadt: egyik része nyugatra ment, a másik része keletre. Az egyik nyomán nyugaton a katolikus, a másik nyomán keleten a protestáns irodalmi nyelv alakult ki. Közismert, hogy mindkét irodalmi nyelvnek lényegében ugyanaz a nyelvjárás az alapja. PAIS is, mások is, ennek okát a két irodalom alapítóinak azonos vidékről való származásában látják. De a bizonyítás sántít. Sem Káldi, sem Szenczi Molnár nem voltak tiszántúliak, pedig nekik is igen nagy részük van az irodalmi norma megszilárdításában. Szerintem a két irodalom azonos alapja a kettészakadt budai kancellária nyelvének közös öröksége.

De itt a nyugateurópai (és ugyanúgy a moszkvai) kancelláriai nyelvvel való összehasonlítás nem teljesen helytálló. Nyugaton is (már pl. Prágában is), Moszkvában is a kancelláriai nyelv nemcsak beszélt, hanem hivatalos nyelv is volt. Magyarországon azonban a XVII. századig mindenütt, azután pedig Erdély kivételével 1825-ig a hivatalos nyelv a latin volt. A magyar udvari nyelvnek tehát hiányzott a hivatalos nyelvi funkciója, és így nyilván sokkal kevésbbé volt átütő erejű, mint másutt. Mégis, a királyi kancellária által kiadott oklevelek szörványainak hangalakja pontosan ugyanolyan nyelv-

járást tükröz, mint az ország bármelyik hiteles helyéé. Ugyancsak megállapítható, hogy a kancelláriai helyesírással írt szövegek lényegében azonos nyelvjárásúak, és komoly eltérés van köztük és a mellékjeles helyesírással írt szövegek között. Tehát nézetem szerint kellett lenni egy nyelvi normának, amely legalább is bizonyos körökben (az udvartal kapcsolatban álló főúri családoknál és azok familiárisainál) bizonyos tekintéllyel bírt.

A magyar irodalmi nyelv kialakulását talán a lengyel irodalmi nyelv fejlődése szemlélteti a legjobban. Mivel a XVII. század előtt ott sem használták hivatalos nyelvnek, akárcsak nálunk, tehát ott is csak a felszín alatt élt. De hogy megvolt, az rögtön a lengyel irodalom felbukkanása idején kiderült. A lengyel irodalom ugyanis Krakkóban, mindenesetre Krakkó környékén született meg a XVI. század elején. De itt volt a lengyel királyi kancellária is a XI. század elejétől. Krakkóban azonban (és ugyanúgy Varsóban is) egészen más nyelven beszélnek, mint az irodalmi és köznyelv. Krakkó és Varsó környékén ugyanis nem ismerik az *s*, *zs*, *cs* hangokat (helyettük *sz*, *z*, *c*-t ejtenek vagy keményen, vagy palatalizáltan, vidékek szerint), az irodalmi nyelvben és a köznyelvben azonban ezek a hangok pontosan megvannak. Lengyel népi beszédben ezek a hangok csupán az úgynevezett nagylengyel (Poznan és vidéke) nyelvjárásokban vannak meg. A lengyel irodalmi és köznyelv kérdése tehát az, hogy honnan valók benne a sem Krakkóban, sem Varsóban meg nem lévő hangok. Egyik vélemény szerint (és szerintem is) ez a nyelv a királyi udvar hagyománya még abból az időből, amikor a lengyel állam központja Gniezno volt a nagylengyel nyelvjárási területen.

Az irodalmi nyelvet tehát szerintem a magyarban is megelőzte az udvari (kancelláriai) köznyelv, amely a királyi udvarban már aránylag korán kialakulhatott. Az erre vonatkozó kutatások azonban még alig kezdődtek el.

MÉSZÖLY GEDEON:

Műfajonként különböző a nyelv, még írástudatlan népek költői alkotásaiban is. Régen volt már irodalmi nyelv akkor, amikor az epikus és lírai költők még a maguk tájnyelvének hangtana és szókincse szerint alkottak. Eltévesztett út a magyar irodalmi nyelv kezdetét az írott nyelv hangtanának és helyesírásának egységessége voltában látni. Nemcsak a Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralom, hanem DRÁGFFY végrendelete is irodalmi nyelven van írva, akár *í-ző* alakok vannak benne, akár nem. (Talán SYLVESTER JÁNOS nem irodalmi nyelven írta *í-ző* distichonjait?)

MÓD ALADÁR

hozzászólása kibővítve megjelent »Az anyanyelvi oktatás és a magyar nyelvtudomány néhány kérdéséről« címen. (Társadalmi Szemle 1953. január 51—71. l.).

BÓKA LÁSZLÓ:*

Ez az előadás igen világosan megmutatta nyelvtudományunknak helyét az új magyar tudományosságban. Ez a hely nem kedvezőtlen, mert igen nagy keretei vannak a magyar nyelvtudománynak, amelyeket az előadás világosan tük-

* Gyorsírásos-feljegyzés alapján készült.

rözüött : rendkívül széleskörű és beható anyagismeret, a történeti időrendnek következetes érvényesítése. A nyelvtudomány még azzal az előnnyel is rendelkezik, hogy érzi kötöttségét az irodalomhoz, ellentétben irodalomtudományunknak eddig követett gyakorlatával és bizonyos mértékben még a történettudomány gyakorlatával is, amelyek sajátos közönyösséggel viseltettek a nyelv iránt, akkor, amikor a nyelvtudományban megvolt az irodalomhoz való kötöttségnek állandó érzése. Ez az előadás abban a tekintetben is öröndetes jelenség, hogy segít megszüntetni nyelvtudományunknak egy alapvető hiányosságát, amellyel kapcsolatban a felszabadulás után igen sok aggályunk volt, mégpedig azt, hogy a nyelvtudomány egy ideig megmaradt a régi pozitívista szemléletnél. Nem azt akarom állítani, hogy elvtelen lett volna, de nem eléggé volt elvi. Nagy örömmel láttuk, hogy nyelvészeink milyen nagy fogékonysággal és készséggel fordultak SZTÁLIN elvtárs nyelvtudományi nyilatkozatai felé. Ennek hatása következetesebben mutatkozik meg műveikben is. Sokszor természetesen beérik azzal, hogy a jelenségeket bizonyos gazdasági, társadalmi háttérnek megrajzolásával teszik plasztikussá, de az osztályharc szempontja nem mindig érvényesül elég világosan a nyelvészeti, nyelvtörténeti munkákban. De éppen most láttuk PAIS akadémikus előadásában a reformkornál és egy-két más szakasz rajzolásában, hogy már a társadalmi harc szempontjai is felvetődnek a nyelvtudomány konkrét anyagfeltáró munkájában is.

Úgy gondolom, hogy a nyelvészek munkájának összefonódása az irodalomtörténészek munkájával a problémák helyes megoldásához szükséges is. Még mindig nem tudjuk ugyanis, sem a nyelvészek, sem az irodalomtörténészek, a problémákat politikai, pedagógiai szempontból is eléggé jól megragadni. Úgy gondolom, ennek az az oka, hogy nem elég komplexen vetjük fel a problémákat, hanem eléggé elkülönítve. Próbáltam megkeresni, hogy hol tudnánk a komplex problémák gyökeréig eljutni. Ha van valami csalódás bennem a kongresszussal kapcsolatban, akkor e téren az, hogy azt gondoltam, a SZTÁLIN elvtárs nyelvtudományi nyilatkozatai után megindult széleskörű szovjet nyelvtudományi vitáknak szempontjai sokkal erőteljesebben fognak érvényesülni.

Azt gondolom, hogy a magyar irodalmi nyelv kérdésének alapproblémája nem lehet más, mint a népnyelv és az irodalmi nyelv kapcsolatának problémája. Emlékezzünk arra, hogy Gorkij a szovjet írók első összsözüetségi kongresszusán felhívta a figyelmet arra, hogy a folklór, a dolgozó nép szóbeli műveltsége alkotta meg a legmélyebb és legélénkebb, a művészileg legtökéletesebb hőstípusokat. Nem ismerheti a nép történetét az, aki nem ismeri a nép iratlan alkotásait. Azt gondolom, hogy nemcsak az irodalomnak a típusalkotó készségénél kell a dolgozó népre gondolnunk, hanem az irodalmi nyelvénél is ez kell, hogy kiindulópontunk legyen.

A másik alapvető kérdés, hogy az irodalmi nyelv fogalmát bizonyos mértékben differenciáljuk, tehát különbséget tegyünk a szélesebben megfogalmazott irodalmi nyelv és az irodalmi alkotások nyelve, tehát a szépirodalmi műveknek a művészi hatás céljából alkotott nyelve között. Ez nem egyszerű kérdés. VINOGRADOV, amikor A szovjet nyelvtudomány fejlődése c. tanulmányát írta, azt mondotta, hogy az irodalmi műalkotásnak nyelve — ugyanakkor, amikor az egész nép által használt nyelv stílisztikájára támaszkodik — szervesen összefügg a szerző eszmei mondanivalójával, a mű kompozíciójával.

TOMASEVSKIJ Nyelv és író c. tanulmányában arra figyelmeztetett,

hogy van bizonyos ellentét a költői nyelv és az általános írói nyelv között. Nagyon érdekes megállapítást tesz, amikor kimondja, hogy az írói nyelv és a népnyelv közötti határ a szépirodalmi alkotásokban általában a népnyelv felé tolódik el, legtöbbször éppen a legnagyobb alkotó korszakokban. Ebből az következik, hogy a szépirodalmi művek nyelvének tanulmányozása terén a nyelv kifejező szerepének kérdése és a népnyelvvel való viszonyának kérdése alapvető probléma. Tehát írói nyelv és szépirodalmi nyelv között elvi szempontból nincs lényeges különbség. A különbség funkcionális. Az irodalom művészi alapja nem szűkíthető le valamiféle nyelvészeti tudományra, ellenben a stilisztikai kérdései azok, amelyek ebből a szempontból a nyelvészt és az irodalomtudóst egyformán kell, hogy érdekeljék. Nincs a költői nyelvnek olyan nyelvi ténye, amely valamiképpen elő ne fordulna már előzőleg a népnyelvben. Ezért kellene a nyelvészeknek a népnyelv felől megközelítve koncentrált támadást intézniük a stilisztikai alapvető kérdések megoldása felé. TOMASEVSZKIJ azt mondja, hogy a stilisztikai kérdések elhanyagoltsága miatt az irodalomtudósok és a nyelvészek szoros együttműködésére van szükség. Népszerűsíteni kell a stilisztika tanulmányozását, és meg kell valósulnia a stílus gondos tanulmányozásának. A helyes vizsgálat, akár a történeti, akár az irodalmi nyelvvel foglalkozik, a népnyelv kapcsolatát kell, hogy a központba helyezze. TOMASEVSZKIJ azt mondja, hogy egy írónak szerepét nem is értékelhetjük teljes egészében, ha nem vesszük figyelembe azt, hogy milyen nyomot hagyott az író az anyanyelv történetében.

Gondoljuk meg, hogyan emlékezik meg SZTÁLIN elvtárs Puskin-ról; a szovjet irodalom és nyelvtudomány hogyan tárja fel Puskin nyelvét: Puskin-szótár van, Puskin nyelvéről hatalmas tanulmányok készülnek. A szépirodalomnak ez a fajta tanulmányozása azért is fontos, mert a szépirodalom azok közé az alkotások közé tartozik, amelyek a nemzeti öntudatot nevelik, amelyek felkeltik bennünk a nemzeti büszkeség, a hazafiság érzését. A nemzeti egység tudata különlegesen is kifejeződik mindegyikünknek az anyanyelvhez való viszonyában. Az anyanyelvben mint kincses-tárban tükröződik az egymásra következő nemzedékeknek a tapasztalata. És ez a szépirodalomban marad reánk, tehát ennek beható nyelvi és tartalmi elemzése vezet minket arra, hogy nemzeti öntudatunkat, hazánkhoz való hűségünket egyben történeti tudattá, a nép harcának, az osztályharc különböző hullámzásainak feltárásával történeti tudattá mélyítse el. VINOGRADOV mondja: »A szépirodalom a nép nyelvét, a nemzeti nyelv szó-készletének egész gazdagságát és változatosságát felhasználja mint a művészi alkotás eszközt és formáját. A stilisztikai elemzés a nyelvet a szépirodalomban nem választhatja el az író alapeszméjétől, a szereplő személyek jellemétől és az elbeszélő alkotó személyiségétől«. PUSKIN azt mondta egyszer, hogy »az értelem kimeríthetetlen a fogalmak kigondolásában éppúgy, mint ahogy a nyelv kimeríthetetlen a szavak összekapcsolásában. Minden szó megvan a szótárban, de a percenként megjelenő könyvek nem a szótárak megismétlései«. Amikor a mai politikai helyzetben nemzeti öntudatunkat, hazafiságunkat akarjuk elmélyíteni, akkor nemcsak a szótárak szavait kell mérlegre tennünk, hanem meg kell néznünk, hogy ezek a szavak hogyan kapcsolódnak egymásba, és ezeknek a szavaknak egybekapcsolása túlmutat a nyelvészen és az irodalomtudományon. Ha az irodalomtudósok és nyelvészek összefognak, akkor meg kell találnunk ezt a világos útmutatást, amelyet a marxizmus-leninizmus ad, hogy »a nyelv elemzésének, a szépirodalmi nyelv elemzésének útján nemzeti jövőnk útját egyengetjük«.

TOLNAI GÁBOR:

Éveken keresztül hangsúlyoztuk, irodalomtörténészek és nyelvészek, hogy az irodalom, a történetírás és a nyelvtudomány között szakadék van. Az irodalomtörténészek emlegették, hogy a szakadékot szüntessük meg. Az Akadémia Nagygyűlésén többen felvetettük, hogy az együttműködés, a komplex kérdések megoldása nem lehet másként, mint hogy munkatervszerűleg is együtt dolgozunk. A szavaknál maradtunk. Tulajdonképpen PAIS akadémikus előadása törte meg a jeget, a nyelvész nyújtott kezét az irodalomtörténészek felé, olyan alapvetően komplex kérdést vetve fel, amely ugyanannyira kérdése az irodalomtörténészeknek, mint a nyelvészeknek. Az előadást éppen ezért rendkívül fontosnak tartom. Mint minden úttörő előadásnak igen sok értéke és sok hibája van. MÓD elvtárs hozzászólása megvilágította előttünk a hiányosságokat. Szeretnék az irodalomtörténet oldaláról ötletszerűen néhány konkrét kérdést feltenni.

ENGELS több tanulmányában foglalkozik a polgárosodás történetével, és felveti, hogy a polgárosodásért vívott harcnak három periódusa van: a XVI. századi reformáció, a XVII. századi angol polgári forradalom és a XVIII. századi nagy francia polgári forradalom. Úgy gondolom, hogy a magyar nyelv fejlődése szempontjából is helyes ezt a problémát felvetni. Az előadó KÁROLI biblia-fordítása és Pázmány között mindenestre szakadékot látott, nem tartotta azonos nyelvfejlődési típusnak KÁROLI és PÁZMÁNY nyelvét. Szeretném kapcsolni a kérdést az ENGELS-féle terminológiához. Véleményem szerint a KÁROLI-féle nyelv és a PÁZMÁNY-féle nyelv ugyanazt a nyelvfejlődési periódust jelzi. PAIS professzor említette TÓTFALUSI KIS MIKLÓSNak elmékedését a grammatikával kapcsolatban. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS világosan az angol polgári forradalom eszméi nyomán folyó polgárosodásért vívott harc második periódusának megfelelő állomás. A KÁROLI-féle biblia három századon keresztül szinte sérthetetlen könyv volt, amelyen változtatni nem lehetett. Azt hiszem, nagyon helyes a polgárosodásért vívott harcot a társadalmi harc szemszögéből is megnézni. Arról van szó — jól emlékezünk erre, — hogy ugyanaz a TÓTFALUSI KIS MIKLÓS, aki azokat a bizonyos latinnyelvű fejtegetéseit írta, a biblia szövegén alapvető és lényeges módosításokat hajtott végre a polgárosodásért vívott harc jegyében, és éppen ez is oka volt annak, hogy a feudális Erdélyben üldöztetés és a szó szoros értelmében szellemi meggyilkolás volt a sorsa.

A Tiszaháton és az erdélyi területeken, ahol bizonyos értelemben megvolt a társadalmi bázisa annak, hogy a polgárosodás második szakasza induljon meg, döntő továbbfejlődésnek lehetünk tanúi. KEMÉNY JÁNOS erdélyi fejedelem, TÓTFALUSI és BETHLEN MIKLÓS emlékiratával kezdődik ez az új fejlődési szakasz. KEMÉNY JÁNOS kikre támaszkodott és kiket támogatott? Azokat az Angliában járt diákokat, akik az angol polgári eszmékkel jöttek haza, és Gyulafehérváron megpróbálták megteremteni a polgárosodásért vívott harc ideológiáját. A sajátos erdélyi irodalmi nyelv nem lényegesen különbözik a nyugatitól, mint KNIEZSA mondta. De melyik erdélyi? A XVI. század végi vagy a XVII. század eleji? Ha a korábbira gondolt, akkor egyetértek vele. De igenis, a KEMÉNY JÁNossal, a XVII. század közepétől kezdődő stílus tökéletesen különbözik a nyugatmagyarországi stílustól irodalomtól, mert Nyugatmagyarországon nem volt meg a polgárosodásért vívott harcnak a bázisa. A tiszavidéki és keleti területeken (Sárospatak, Nagy-

várad, Kolozsvár, Gyulafehérvár) megvolt, és ez az irodalomban és a stílusban is kifejeződött. KÑIEZSA azt mondta, hogy az irodalmi és köznyelv a királyi udvarban alakult ki. KÑIEZSA külföldi, elsősorban lengyel példát hoz fel bizonyítékként. De vajjon milyen királyi udvarban alakult ki az olasz nyelv? Tehát ne kapcsoljuk feltétlenül királyi udvarokhoz az irodalmi nyelv, ill. köznyelv kialakulását.

KOVALOVSKY MIKLÓS:

Mióta a művelődés és a műveltség kiváltsága elszakadt a szoros értelemben vett »írástudó« fogalmától, s mióta a hivatásos írók és költők csak egy kis csoportját alkotják valamely nyelvet beszélő társadalom műveltjeinek, azóta különbséget kell és szokás tenni az írók és költők sajátos, egyéni stílusa, illetve a korszakokonként többé-kevésbé hasonló vagy közös vonásokat mutató irodalom nyelve és az ú. n. irodalmi nyelv között.

A kettő természetesen valamikor egybeesett: az írástudók, költők és tudósok gazdag, csiszolt, választékos kasztnyelve egyszersmind az akkori kevesekre kiterjedő műveltség formája és kifejező eszköze volt. A történelmi és társadalmi fejlődés során, a művelődés terjedésével azonban elvesztette kiváltságos jellegét; használóinak és szerepének köre egyaránt kitágult; a népi-nemzeti nyelv forrásaiból táplálkozva és gazdagodva, levette vagy magába olvasztva az egyéni írói sajátosságokat, a nemzeti műveltség egységes alkotó és közvetítő formája lett. PAIS DEZSŐNEK bevezetőben adott meghatározása, hogy »az irodalmi nyelv az irodalomban hasznosítható nyelvi formák összessége«, — világosan erre a tágabb fogalomra utal. Ezzel kizárja az esetleges mellőzött problémákat számonkérő félreértést, bár az egyetemesebb ölelésű meghatározással voltaképpen megsokszorozza a kérdés vizsgálatában szükségszerűen felmerülő és érvényesítendő szempontokat.

A szűkebb értelemben vett stílustörténeti tanulmány így bővül a magyar nemzeti nyelv kialakulását és kialakítását vizsgáló nagyarányú programmá, amelynek súlypontja nem annyira az egyes írók nyelvének elemzése, hanem a sokágú, évszázados egységesülési folyamatnak és összetevőinek történeti nyomozása.

Az úgyszólván minden lényeges tényezőt számba vevő előadás, illetve vázlat szempontjai közül néhánynak a jelentőségét érdemes kiemelni, hogy az irodalmi nyelv fejlődésének a magyar társadalmi és történeti viszonyokkal való szoros kapcsolatát hangsúlyozzuk, főleg az újabb korszakra vonatkozólag.

1. A magyar irodalmi nyelvnek mint a különféle nyelvjárások és nyelvrétegek feletti, magasabbrendű szintézisnek, »kiegyenlítő formatípus«-nak kialakulása természetesen különböző időtartamú és ütemű korszakokban folyt le. E korszakok megállapítása, jellemzése s lehető pontos és világos elhatárolása alapvető feladat. Kétségtelen, hogy irodalmi nyelvünk történetének egyik legfontosabb fordulata a múlt század első felében kezdődik, Pestnek irodalmi, művelődési és politikai központtá válásával. A fővárosnak ez a szerepe a 40-es években, főként 1848/49-ben erősödik, és a szabadságharc bukásával is csak átmenetileg, rövid időre veszít jelentőségéből, hogy nemsokára egyre uralkodóbbá válik. Az elnyomatás éveiben, akárcsak a század elején, a szellem várába húzódik vissza a nemzet ellenállási és függetlenségi harca. Az irodalom, bár a cenzúra erősen rajta tartja szemét, kihajt a sűrűn feltűnő, néha csak rövid életű, alkalmi lapokban. Mindez az élet jele, s az olvasók is megértették az irodalom nemzet-

védő hivatását ezekben az években, bár Arany és Jókai mellé csak kisebb tehetségek sorakoznak. Szükség van azonban mindenkire, aki szolgálni tudja tollával nyelvünk és magyarságunk ügyét. Az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság felújuló működése is lendületet ad az irodalmi életnek. Az írók és tollforgatók ismét Pesten tömörülnek; állandó érintkezésük, szerkesztőségi munkájuk, az erősödő irodalmi közvélemény igénye egyre inkább kialakít bizonyos nyelvi, stílusbeli egységet.

Magának a városnak a jellege is megváltozik. Mint kormányzati központ, alárendeltsége ellenére is vonzó és kisugárzó hatással van az országra. Ipára is fellendül, főleg a gyarmatosító osztrák tőke betelepülése és vállalatalapításai révén. Mindezt jelentékenyen megerősíti a meginduló vasútépítés, amely Pestet teszi az ország közlekedési hálózatának gócpontjává, s ezzel vonzását növeli.

Ilyen előzményekből születik meg a kiegyezéssel felszabaduló gazdasági lehetőségeknek a kapitalizmusra jellemző mohó kihasználása révén az ország gazdasági és ipari központja, amelynek munkástömegeit szakadatlanul küldi a földtelenség és a paraszti nyomorúság szorításában vergődő vidék. A tőkés-feudális renddel összeszövődő államvezetés támogatása a millennium és a századforduló-tájára igazi fővárossá duzzasztja és formálja a félszázaddal előbb még álmos, félig német két testvérvárost. A reformkor huszas éveitől a XX. sz. elejéig csaknem megtízszereződött a lakosság száma (1906-ban kereken 800.000), nem számítva a környékbéli községek és kisvárosok erős felduzzadását, mivel ezek közigazgatási tekintetben csak néhány év óta tartoznak Budapesthez (a növekedés arányai: 1875-ben 27.000, 1935-ben félmillió lakosuk volt).

A »dunaparti Amerika« kohójában kezd egységbe olvadni az ország minden tájáról összeverődött népesség, és a nagyváros sajátos életformája az első egy-két nemzedék meggyökerezésével lassan már kialakítja a különféle táji vonásokat magába olvasztó új, jellemző vonásokat mutató »pesti nyelvet«, amely a beszélők számát tekintve szinte vetekszik egy-egy nyelvjárással. Jelentősége és hatása szempontjából azonban magasan fölébük emelkedik mint a sajtó, a színház és az irodalom nyelvhasználatára és az egységes magyar köznyelv kialakulására egyre erősebben ható tényező.

2. Pestnek művelődési központtá válásával függ össze az egységes irodalmi nyelv kialakulásának egyik hatalmas lendítője: a sajtó szerepének ugrásszerű megnövekedése. A fejlődés ütemének és arányainak érzékeltetésére elég néhány számadatra hivatkoznunk. A múlt század negyvenes éveinek 10—20 lapja és folyóirata többségében már Pesten jelent meg, elterjedtségük azonban minden tekintélyük és értékük ellenére is igen szűkkörű. Bajza és Vörösmarty folyóirata, az Athenaeum, virágkorában 1500 példányban jelent meg. Kossuth Pesti Hírlapjának, az eleinte hetenkint csak kétszer megjelenő lapnak akkor páratlan népszerűségét és olvasottságát bizonyítja az előfizetők ötezres száma. A kiegyezés után és a 900-as évek elején feltűnő sajtótermékek gombaszaporasága, habár legtöbbjük üzleti vagy politikai vállalkozásként jön létre, a hatalmasan megnövekedett olvasótömegek igényét tükrözi.

Az 1910-es években Magyarországon kiadott másfélezer magyarnyelvű hírlap és folyóirat közül 100-nál több a napilap. A legnagyobbak természetesen Pesten jelentek meg. Volt, amelyik elérte időnkint a napi 100.000-es, sőt 200.000-es példányszámot. A kisebbeknek is 30—40—50 ezer olvasójuk és előfizetőjük volt, úgy, hogy a pesti napisajtó napi példányszáma megközelítette átlagban a milliót, ami ennél sokkal több olvasót jelent. Ehhez járultak a népszerű folyó-

iratok, hetilapok, amelyek irodalmi érték híján is rendszeresen hatottak igen kiterjedt olvasótáborukra (a Tolnai Világlapja és a Színházi Élet pl. szintén százezres példányszámot ért el).

A napisajtó az átlagolvasóhoz szól, nyelvében, stílusában tehát, ha törekszik is bizonyos választékosságra és színvonalra, általában mégsem az írói nyelvhasználat útjait követi, nem az egyéni hangot teszi meg uralkodóvá, hanem egységbe csiszolja munkatársainak stílusát. Az egyes lapok egymásra is kiegyenlítő hatással vannak, s így jön létre egy »irodalmi köznyelv«, a sajtónak sajátos formanyelve.

Az említett számokból ítélve, olvasó ember aligha vonhatta ki magát ennek a műveltségnyelvnek a hatása alól. Figyelembe kell venni ugyanis azt, hogy az írni-olvasni tudók száma, elmaradt viszonyaink közt is, sokszorosára nőtt a 100 évvel előbbi állapothoz képest. Ennek tükrre ismét az, hogy a XIX. század elejének mintegy félszáz nyomdája helyett (ebből Pesten csak 5 működött), 100 év múlva már 300-at találunk Budapesten, 1000-et vidéken; az évi 2000 könyvnek 90 százaléka azonban Pesten jelent meg. Az egyre sűrűsödő betűözönnök állandó ráhatása az olvasóközönségre, az újságírás szokincse és közhelyei kétségtelenül igen nagy mértékben hatnak az egységes, egyre általánosabb irodalmi nyelvnek mint a műveltség és a közélet nyelvének kialakulására.

3. Az irodalmi nyelv kialakulásának második jelentős tényezője, a gyors ütemben fejlődő színházi élet, sajátos jelleget, szint adott neki, és szintén megszabta fejlődésének irányát az életszerűség felé. Az 1837. óta Pesten működő Nemzeti Színházon kívül a század második felében a német színtársulatok mellett több magyarul játszó színházi vállalkozás is létesült, így pl. a Budai Színkör, a budai és a pesti Népszínház (1875), majd a századforduló táján valóságos színházalapítási láz tört ki a fővárosban. A kiszoruló német kabarék helyett egymásután épülnek fel a magyar színházi kultúra pompás csarnokai: a Vígszínház (1896), Magyar Színház (1897), Király Színház (1903), Városi Színház (1911) stb. Budapest a színházak városa lett. A kor szelleme persze kedvezett a könnyebb műfajoknak és megoldásoknak, és ha e korszak drámairodalmában sok is a mulandó érték, kétségtelen, hogy színházi életünk és színművészetünk ekkor élte egyik virágkorát.

A színpadi műfajok jellege, tárgyválasztása és a kor stílusiránya, a polgári drámában uralkodó realizmus, sőt naturalizmus a romantikus-patetikus vagy filozófikusan költői drámai stílus után meghonosítja a színpadon az életszerűséget és könnyedséget. A dráma élő embereket szerepeltet, a drámaírónak tehát meg kell szólaltatnia a színpadon az élőszót, a maga természetességében vagy némileg irodalmivá nemesítve. Mivel a színpadi szerzők rendszerint más prózai műfajokban is dolgoznak, ott is terjedt ez a nyelvi realizmus. A darabok sikere és vidéki körútja révén pedig százezrek nyelvhasználatára hatott ez a stílus.

4. Mindezeket a fejlődési törekvéseket egységbe fogja, határozott irányba tereli irodalmunk elmúlt száz évének egyre erősödő, jellemző irányzata, a realizmus, amely természetesen az irodalom nyelvében is tükröződik, elsősorban a prózai műfajokban, a tárgyválasztás, a környezetrajz és jellemzés, az alakok beszéltetésének és a stílusnak életszerűségében. A társadalmi változások irányította emberi és írói érdeklődés kitágította az irodalom tárgykörét. Az irodalomban újonnan felfedezett életviszonyokra jellemző nyelvkincs, az

ábrázolt embertípusok sajátos beszédmódja új, hatalmas gazdagodást visz az irodalom nyelvébe. Ennek legszemléletesebb, bámulatot keltő példája Jókai életműve, amely tárgyköreinek, emberalakjainak és helyzeteinek végtelenül gazdag változatossága révén korának szinte teljes nyelvkincsét magába öleli. Zavaros, irrealista irányok, stílusdivatok, művészi útkeresésből, eredetiségéből vagy különködésből fakadó egyéni írói kezdeményezések (pl. Krúdy, Szabó Dezső, Márai stb.), bár néha jelentősen gazdagították az írói nyelvet, legfeljebb zavarták, de nem tudták feltartóztatni irodalmi és műveltségnyelvünk állandó fejlődését az életszerűség, egyszerűség, egységesség felé.

Tolnai Lajos, Mikszáth, Gárdonyi, Tömörkény, Móra, Kosztolányi és Móricz ennek a nyelvi realizmusnak képviselői a közelmúlt írói közül. Műveik jelzik azt az utat, amelyen az irodalom nyelve közeledik az élethez, hogy az író művészi érzéke, kiválasztó ösztöne, elrendező képessége által megneemesítse annak nyelvét, törvényesítse irodalmi használatát. Korunk világalakító társadalmi változásának művészi kifejező stílusa a szocialista realizmus; az az irodalom, amely a népről és a népnek szól, nem zárkozhat el egyéni, öncélú stílusjátékokba.

El kell ugyan ismernünk, hogy minden valamirevaló művész lényéhez hozzátartozik az egyéni stílus megteremtésének törekvése. Az írói kifejezés egyéni utakat kereső ösztöne azonban könnyen ellentétbe kerülhet az olvasó igényével és a megértés korlátaival, vagyis az egyén szándéka a közösség követelményével, s végeredményben a művészet céljával, a mások számára való önkifejezéssel.

Az írónak le kell győznie a maga szűkebb, belső világába való ösztönös elmerülésnek és a külső világgal, a közösséggel való egybeolvadásnak többé-kevésbé meglévő ellentétét a nyelvi kifejezés terén is. Ha ez sikerül neki, és azonosul népének törekvéseivel, a közösség mondanivalóival, akkor is meg kell vívnia a maga művészi harcát az írói nyelv és kifejezőeszközök hagyományaival, örökölt kincsével, egybe kell hangolnia a régít és újat, nem csak egyszerűen új bort tölteni a régi hordóba.

Ennek az egyéni és együttes művészi küzdelemnek eredménye az új, egyetemesebb irodalmi nyelv, amely leveti az egyéni sallangokat, különbségeket, furcsaságokat, s magába olvasztva az élő nyelvet, megteremti az összehangot író és közösség közt. A fejlődés a marxista dialektika szerint minden jelenségben mint az ellentétek és ellentmondások harca és egységbeolvadása jelentkezik. Az irodalmi nyelv történetében ez a törvényszerűség a műveltség régi, kiváltságos fogalmát felváltó új értelmezés szerint, az egyén (író) törekvésének és a közösség (olvasók) igényének a közösségi szempont javára történő összehangolódásával valósul meg. Így alakul ki az egységes, életszerű, a nyelv örökölt és új értékeit művészi eszközzé egybeolvasztó, de az egész közösséghez szóló irodalmi nyelv.

GÁLDI LÁSZLÓ:

1. Mivel az előadásnak az idő rövidege miatt sajnos, csupán egy része hangzott el, teljes egészéről még lehetetlen képet alkotnunk; hatalmas jelentősége, úttörő jellege persze így is kidomborodik. A hozzászólások azonban azért tanúskodtak sok ellentmondásról és bizonytalanságról, mert a vita során nem történt

kellő megkülönböztetés legalább három alapfogalom közt: *a) írott köznyelv* (pl. a nemzeti nyelvű okiratos gyakorlat korában), *b) irodalmi nyelv* (pl. a régi bibliafordításokkal kapcsolatban, ahol azonban a megszövegezésben semmiesetre sem az esztétikai szempont volt a döntő), *c) szépirodalmi nyelv*. Mivel mindhárom sokszor az »irodalmi nyelv« közös elnevezése alá került, az írók sokszor egészen másról beszéltek — elsősorban a szépirodalmi nyelvről — mint pl. KNIEZSA ISTVÁN.

2. A kérdés teljes megvilágításához természetesen hasznosan járulna hozzá bizonyos európai vagy legalább is középeurópai háttér felvázolása. E téren az elhangzott hozzászólások utalásai nem elégségesek. Az olasz írott köznyelv, valamint az irodalmi nyelv fejlődése sokkal bonyolultabb, mint ahogy azt KNIEZSA ISTVÁN hozzászólásának általános formulája nyomán gondolnók. Nagyon tanulságos lenne továbbá nemcsak a lengyel, hanem pl. a román fejlődést is figyelembe venni: a román irodalomtörténetírás u. i. elsősorban a régi vallásos irodalom nyomán kisarjadt *irodalmi nyelv* fejlődését tartja számon (ld. fentebb, *b)* pont), viszont nem veszi tekintetbe a régi román okleveles gyakorlatnak előbb tájnyelvi, majd a XVII. században már bizonyos »koiné«-ra irányuló törekvéseit. Ajánlatos lenne, ha a román munkaközösség, amely az Akadémia támogatásával működik, PAIS DEZSŐ kutatásaival párhuzamosan felvenné programjába az irodalmi nyelv kialakulásának tanulmányozását, s ugyanilyen kezdeményezés történnék pl. az olasz munkaközösségben is. Olasz vonatkozásban ugyanis még inkább az a helyzet, hogy csupán a szépirodalmi nyelv fejlődéséről tudunk, anélkül, hogy az »irodalomalatti« helyzetben sínylődő *a)* és *b)* nyelvtípusok fejlődéséről valamelyes fogalmaink volnának. Sem olasz, sem francia viszonylatban meg sem szokták említeni a vulgáris nyelvű okleveles gyakorlat kezdeteit, sőt kihagyják az irodalomból a régi vallásos irodalom javarészét (bibliafordítások, legendák stb.). Éppen irodalomszociológiai szempontból e téren is nagy feladatok várnának a magyar kutatókra.

ZOLNAI BÉLA:

1. Azt hiszem, az irodalmi nyelv csíráit ott kell keresnünk, ahol a beszédet írásba foglalják. Az »írott« nyelv már válogat, normák felé igazodik, stilizál. A Halotti Beszéd nyelve már írott nyelv, irodalmat teremteni akaró nyelv. Az írásba-foglalás reflexiót föltételez, szerkesztési műveletet. Az irodalmi nyelv az irodalmat teremteni akaró leírt nyelvből fejlődött, függetlenül attól, hogy ez a leírt nyelv az egész országra vagy csak kisebb nyelvközösségre célozott.

2. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a szempontot, hogy az irodalmi nyelv megszületése fokozott társadalmi törekvés, politikai tény. A latin nyelv mint egyetlen irodalmi nyelv, a maga hivatalos tekintélyével és egyházi univerzalizmusával mintaként és eszményként állott a nemzeti nyelvközösségek előtt, de egyszersmind ellenségként is. Az irodalmi nyelv egyúttal a vulgáris nyelvek fölszabadulása volt Európa latin kultúrájú részében. Népi kultúrát akart teremteni a tudós, nemzetközi, teológiai kultúra helyett. Dante vulgáris elokvenciája már forradalom és a nemzeti nyelv az eretnekség (huszita, protestáns biblia) eszköze. Ezt az eszközt később az Egyház is magáévá tette. Az irodalmi nyelv kialakulása nem választható el a népi beszélt nyelvek írott nyelvvé és irodalmivá válásának kérdésétől.

PAIS DEZSŐ zárószava :

Örülök annak, hogy író vendégeinkkel sikerült egy véleményen lennem. Egy ponton vagyok ellenkező véleményen Illy és Gyulával. Rajta ugyanis sem én, sem a többi nyelvészek soha nem akartuk elverni a port, sőt néhány évvel ezelőtt nem utolsósorban rajtunk fordult meg, hogy a Magyar Tudományos Akadémia beválasztotta tagjai közé, és akkor örültem volna, ha sikerül őt a korábbi Akadémiában üdvözölnöm. Ő azonban nem tartotta meg a székfoglalóját, s így nem volt alkalmam, mint az első osztály akkori elnökének, fogadnom őt.

Mi, a nyelvtudomány művelői, nem akarjuk a nyelvvel való foglalkozást a magunk számára kisajátítani. Nemcsak azért, mert nem vagyunk annyira »beképzelték«, hogy ez lehetséges, hanem azért is, mert tudjuk, hogy mindenkinek joga van beszélni, ennél fogva joga, sőt kötelessége is foglalkozni azzal, amin beszél. Ezért lehetővé kell tenni, hogy tudjon a nyelvvel foglalkozni a különféle iskolatípusokban és az iskolákon kívül.

Mód Aladár kartárs hozzászólására válaszolva azt mondhatom, hogy valóban az előadásom korlátozott volt sok mindenféle okból kifolyólag. Egyik ok az, hogy az előadás csonka volt, tudniillik jelentékeny részét, körülbelül a felét nem tudtam előterjeszteni. Ebben a részben tárgyalom 3 lapon a feudalizmus magyarországi szerepét: a nyelvjárások kialakulásával, illetőleg az irodalmi nyelv fejlődésével vagy nem-fejlődésével kapcsolatos szerepét. Nagyon sajnálatosan nem volt módom arra, hogy az irodalmi nyelv mai kérdéseivel ez alkalommal behatóbban foglalkozzam, de nagyon fontosnak tartom, hogy a nyelvet érintő ezeket a kérdéseket is minél szélesebb körben nemcsak nyelvtudósok, hanem írók és mások is napirendjükre vegyék. Több ízben mondtam és írtam, hogy a tudomány képessége, sőt kötelessége az élet előtt járni. Ezt vallom a nyelvtudományra vonatkozólag is. Különösen pedig a nyelvműveléssel összefüggésben határozottan megfogalmaztam.

Bárczi Géza kollégám, mint — azt hiszem — általában legtöbben, megértette, hogy én korántsem tekintem lezártnak vagy elintézettnak azokat a kérdéseket, megoldásokat, amelyeket előadásomban felvetettem, hanem sok tekintetben bizonyára módosítani fogok én is az elmondottakon, s remélem, további vizsgálataim eredményeként a módosítások több ponton sikeresek is lesznek.

Kniezs István kollégámnak ennyit: A fel nem olvasott részekből kiderült volna, hogy több mozzanatra nézve nem vagyunk éppen ellenkező véleményen. Éppen a királyi udvar és kancellária szerepével 12 lapon foglalkozom. Hogy azonban a királyi kancellária révén nálunk köznyelv kifejlődött volna, azt kevésbé tartom valószínűnek, tehát ebben a tekintetben mint volt irodalomtörténész inkább irodalomtörténész kollégáimmal vagyok egy véleményen. Tudnék hivatkozni a fel nem olvasott részekből példákra, amelyekből kiderül, hogy a kancelláriára vonatkozólag ilyen irányban nem igen vannak meg a valószínűségek.

Mészöly Gedeon professzornak válaszlok: Gondolom, elég világosan kifejezésre juttattam, hogy szerintem a helyesíráson és a hangtanon át lehet legkönnyebben megfogni az irodalmi nyelv fejlődését. Az, hogy mennyire fontosak egyéb nyelvi jelenségek, talán kiderült előadásomból. De egyelőre mindezzel nem tudtam érdemlegesen foglalkozni, nem utolsósorban az időhiány miatt. A szóhasználat, a jelentés kérdésében is szerintem kiterjedt és beható vizsgálá-

latokat kell folytatni a továbbiakban. — Ugyancsak jelezhetem, hogy a kéziratot nem adtam oda másnak sem, mivel a kézirat — nem egészen rajtam álló okokból — nem volt oly mértékben készen, hogy továbbítani lehetett volna. A tartalomjegyzéket, vázlatot pedig neki éppúgy meg kellett volna kapnia, mint a többi hivatalos hozzászólónak. Azt hiszem, ez meg is történt.

B ó k a L á s z l ó kollégámmal általában egy véleményen voltam és vagyok. Emlékeztetem, hogy közös alapon álltunk annak a bizonyos irodalomtörténeti megbeszélésnek a korában is az irodalmi nyelv értékelésére nézve. Nagyon helyesnek tartottuk akkor is a komplex témáknak a valóságban való munkába vételét, mert hiszen ha a témákat csupán felvetjük, a velük összefüggő kérdések még nem intéződnek el. A többi érintett ponton is rokon nézeteim vannak az övéivel.

T o l n a i G á b o r kollégának figyelmébe ajánlom, hogy Károlyit és Pázmányt egy foknak fogtam fel a fejlődés menetében. A Molnár Albert, Geleji Katona és több nyelvbarát szerepével foglalkozó — elhagyott — fejtegetéseimből meg kiviláglik, hogy köztük és Misztótfalusi között lényeges különbséget látok.